

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRKİYE’NİN KARADAĞ SİYASETİNDE NEO-
OSMANLILIK**

Amar SADIKOVIĆ

2501202391

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Nurcan Özgür BAKLACIOĞLU

İSTANBUL – 2024

ÖZ

TÜRKİYE’NİN KARADAĞ SİYASETİNDE

NEO-OSMANLILIK

AMAR SADIKOVIĆ

Bu çalışma, Neo-Osmanlılık tartışmaları bağlamında Türkiye’nin bir Balkan ülkesi olan Karadağ’a yönelik dış politikasını ve bu politikaların orada yaşayan Müslüman nüfusa yansımalarını araştırmaktadır. Soğuk Savaş’ın sona ermesinden bu yana geçen özellikle son yirmi yılda, Türkiye’nin Balkanlara yönelik dış politikasında ciddi bir gelişme meydana gelmiştir. Bölgede Neo-Osmanlı politikası tartışmaları ortaya çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti devleti, bölgenin istikrarı için hem önemli bir ortak hem de yerel Müslümanların çıkarlarının koruyucusu olarak bölgede faaliyet göstermektedir. Bu çalışmada, Türk dış politikasının Karadağ’da iki koldan yürütüldüğü anlaşılmaktadır: bir tarafta, Karadağ’daki hükümet ve şirketlerle ekonomik, altyapısal ve diğer iş birlikleri (pragmatik unsur), diğer tarafta ise ülkedeki Müslüman nüfus ile kültürel ve tarihsel ilişkiler (duygusal unsur) şeklindedir. Bu iki boyut bu çalışmada dört bölümde ele alınmaktadır. İlk bölüm kullanılan araştırma yöntem ve stratejisini açıklayıp çalışmanın geri kalanının dayandığı kavramsal ve metodolojik çerçeveyi oluşturmaktadır. İkinci bölüm, Türkiye’nin bölgedeki yumuşak güç politikasının “Neo-Osmanlılık” olarak tanımlanmamasını tartışmakta ve Türkiye devletinin bölge siyasetinin Karadağ Müslümanları üzerindeki etki ve kapsamını açıklamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümleri, esasen Karadağ’ı bir vaka olarak ele almakta ve okuyucuya ülkeyi tanıtmaktadır. Üçüncü bölümde, Karadağ’daki Müslümanların tarihsel, kültürel, iktisadi ve etno-psikolojik ortamı analiz edilerek okuyucu Karadağ’ın toplumsal iklimine aşina edilmektedir. Dördüncü kısım, farklı ekonomik, siyasi ve tarihsel faktörler arasındaki eğilimleri esas alarak Ankara-Podgoritsa ilişkilerini ve Ankara’nın Karadağ Müslümanları üzerindeki siyasi, ekonomik, sosyal, dini ve kültürel etkisini analiz etmeye çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkiye, yumuşak güç, Neo-Osmanlılık, Müslümanlar, Karadağ

ABSTRACT

**NEO-OTTOMANISM IN TÜRKİYE’S FOREIGN POLICY IN
MONTENEGRO**

AMAR SADIKOVIĆ

This work is an attempt to contribute to the understanding of the relations between the contemporary Turkish state and the Muslim minority population living in the Balkan country of Montenegro. Through application of a plethora of economic and soft-power tools, Turkish foreign policy efforts towards the Balkans have increased since the end of the Cold war, and especially during the last two decades. Ankara has established itself as an important partner for the stability of the region as well as an aspiring protector of local Muslims’ interests. Turkish foreign policy in the country is understood in this paper to be conducted in a twofold manner: that is, through business, infrastructural and other cooperation with Montenegrin government and companies (pragmatic element), and through keeping cordial relations with the local Muslim minority (emotional element). The four chapters of the paper provide a conceptual frame of the elaboration. The first chapter explains the methodology used and sets up a theoretical framework upon which the remainder of the work leans. Along with the effort to prove or disprove the label “neo-Ottomanist” in description of Turkish soft-power policy in the region, the second chapter aims to explain the motives and reach of Ankara’s influence Montenegrin Muslims. The third and fourth part essentially constitute a case study of Montenegro. Local Muslims, despite comprising demographic minority in the country, constitute an important political factor, thus drawing interest from Ankara. In the third chapter, by analysing the historical and ethno-psychological milieu in which Montenegrin Muslims/Bosniaks, find themselves, the work aims to introduce the reader to Montenegrin social climate. The fourth part, by presenting the current trends and networks between relevant factors as a part of broader Ankara-Podgorica relations, attempts to ascertain Ankara’s political, economic, social, religious and cultural influence on Montenegrin Muslim community.

Key words: Türkiye, soft power, Neo-Ottomanism, Muslims, Montenegro

ÖNSÖZ

Desteğini hep hissettiğim, hep yanımda olan aileme, arkadaşlarıma ve hocalarıma teşekkür ederim.

Amar Sadiković

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
GRAFİK LİSTESİ	vii
TABLolar LİSTESİ.....	viii
HARİTALAR LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL, TEORİK VE METODOLOJİK ÇERÇEVE

1.1. Çalışmanın Sorusu ve Amacı	5
1.2. Literatür Taraması	6
1.3. Teorik Çerçeve	8
1.4. Metodolojik Çerçeve	17
1.4.1. Çalışmanın Yapısı.....	18
1.4.2. Coğrafi Bağlamı.....	19
1.4.3. Nitel Araştırma: Alan Çalışması.....	21
1.4.4. Araştırma Soruları.....	23
1.4.5. Sınırlamalar.....	24

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN BALKANLARA NEO-OSMANLICI AÇILIMI: BİR POLİTİKA MI, SÖYLEM Mİ?

2.1. Bölgesel Güç Olarak Türkiye.....	26
2.2. Neo-Osmanlılık: Kavram, Özellikleri ve Doğuşu.....	29
2.3. Türkiye’nin Balkanlar’daki Stratejik Derinliği.....	34
2.3.1. Davutoğlu’nun Türk Dış Politikasının Beş Temel Taşı	35

2.3.2. Balkanlar’da Müslüman Nüfusun Yoğunluklu Bölgelerin Coğrafi Sürekliliği	37
2.4. Bölüm Sonu Notları: Söylem ve Politika Olarak “Neo-Osmanlılık”	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARADAĞ MÜSLÜMANLARININ KÜLTÜREL, TARİHSEL VE SİYASİ GERÇEKLİĞİ

3.1. Tarihsel Süreç İçerisinde Karadağ Müslümanları	48
3.1.1. İslam’ın Yayılması.....	49
3.1.2. Berlin Kongresi Sonrası Karadağlı Müslümanlar.....	53
3.2. Karadağ Vatandaşlarının İslam’a ve Türkiye’ye Bakışı.....	57
3.2.1. Boşnakların/Müslümanların Bakışı	57
3.2.2. Ortodoks Hristiyanların Bakışı	62
3.3. Bölüm Sonu Notları: Sosyo-politik Boyutta Karadağlı Müslümanların Güncel Durumu	65

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARADAĞ’DA NEO-OSMANLI POLİTAKA VE SÖYLEMİN ETKİSİ

4.1. Sancak Bölgesinde Neo-Osmanlılığın İzleri.....	73
4.2. Karadağ-Türkiye İlişkilerinin Ekonomik Boyutu	77
4.3. Türkiye’nin Karadağ’da Yumuşak Gücünün Kurumsal Yapısı.....	82
4.3.1. Karadağ’daki Türkiye Büyükelçiliği	83
4.3.2. TİKA.....	83
4.3.3. Diyanet ve Karadağ İslam Birliği	85
4.3.4. Boşnakların Siyasi Temsilcileri	88
4.3.5. Türkiye’deki Balkan Göçmeni Topluluklar.....	90
4.4. Bölüm Sonu Notları: Karadağ-Türkiye İlişkilerinin Karadağ’daki Boşnak/Müslüman Nüfusa Etkisinin Değerlendirilmesi	90
SONUÇ.....	95
KAYNAKÇA	100
EKLER.....	114

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1	: Türkiye ve Karadağ arasındaki yıllık ticaret değişimi.....	78
-----------------	--	----

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1 : Karadağ’da Türkiye’den gelen kişilerin/tüzel kişilerin sahip olduğu işletme kuruluşların yıllık yüzdesi.....79

Tablo 2 : Karadağ’a yapılan yıllık Türk doğrudan yabancı yatırımları.....80

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1	: Batı Balkanların Müslüman nüfus yoğunluklu bölgeleri.....	39
Harita 2	: Sancak belediyeleri.....	77

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
BP	: Boşnak Partisi / Bošnjačka Stranka
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DPS	: Sosyalistleri Demokratik Partisi / Demokratska Partija Socijalista
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
İŞİD	: Irak ve Şam İslam Devleti
MONSTAT	: Karadağ İstatistik Ofisi
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
SPP	: Adalet ve Uzlaşma Partisi / Stranka Pravde i Pomirenja
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon İdaresi Başkanlığı

GİRİŞ

Son yirmi yıl, tarihsel olarak Türkiye ile Karadağ arasındaki ilişkilerin en iyi olduğu dönemdir. Balkan yarımadasındaki farklı etnik gruplar arasında -özellikle Müslüman ve gayrimüslim topluluklar- tekrarlayan çatışmaların tarihi yükünü göz önünde bulunduran bu çalışma, Karadağ'daki Müslüman ve Hristiyan toplulukların etkileşimlerine odaklanmaktadır. 2000'lerden sonra Neo-Osmanlılık tartışmaları bağlamında yeniden gündeme gelen Türk dış politikasının bu etkileşimlere etkisini siyasi, ekonomik, kültürel ve tarihsel boyutlarıyla aydınlatmaya çalışmaktadır.

İlk olarak açıklanması ve tartışılması gereken "Neo-Osmanlılık" terimidir. Bu yüzden çalışmanın ilk kısmında, bu terimin söylem ve politika düzeyinde ne ifade ettiği anlatılmaktadır. Bu tezde Neo-Osmanlılık kavramı, Türkiye'nin siyasi ve ekonomik olarak Balkanlarda güçlü olduğu AKP döneminde, Ankara'nın Balkan Müslümanlarına ulaşma motivasyonunu anlatan bir paradigma olarak ele almaktadır.

2000'lerden itibaren, Türkiye'nin Batı Balkanlar'daki varlığı, önemli ölçüde artmış ve Türkiye, bölgenin istikrarı açısından önemli bir bölgesel aktör haline gelmiştir. Türkiye'nin Balkanlar'daki ekonomik çabaları ve siyasi figürleri tarafından yürütülen kişisel diplomasi (personalized diplomacy) Ankara'nın bölgedeki varlığının artmasına yol açmıştır. Siyasi iş birliği bağlamında, Türkiye'nin üst düzey yetkililerinin, Balkanlar'daki tüm siyasi liderlerle sıcak kişisel ilişkiler kurmaları bunun açık bir göstergesidir. AKP hükümetinin ekonomik saiklerle bölgede istikrarlı bir ortam inşa etme çabasına yardımcı olduğu iddia edilebilir. Fakat, ekonomik motivasyonlarla bölgede artan faaliyetin yanı sıra, Türkiye'nin Balkanlar'a artan ilgisinin diğer bir sebebi ise yarımada ile olan tarihi ve kültürel bağlarıdır. Osmanlı İmparatorluğu dağıldıktan sonra Balkanlar'da kurulan ulus devletlerde azınlık statüsünde bulunan Müslüman topluluklar ile Türkiye Cumhuriyeti her daim yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Bu topluluklar, Müslüman olmanın yanı sıra, genellikle Türkiye'ye ve özellikle Osmanlı geçmişine olumlu bir bakış açısına sahiptir. Bu yüzden bu çalışma, Türkiye'nin kültürel ve dini diplomasisinin başlıca alıcılarının bu Müslüman nüfuslar olduğunu savunmaktadır.

Ankara, Müslüman halklara ev sahipliği yapan Balkan ülkeleriyle (ve dolayısıyla bu Müslüman gruplarla) güvene dayalı ilişkiler kurma yolunda çabalarını

sürdürmekte, ancak çeşitli engellerle karşılaşmaktadır. Birçok olası sorun bulunmaktadır: küresel aktörler arasındaki (AB veya Rusya gibi) rekabet, güvenlik endişeleri (Türkiye ve Balkanlar genelinde uluslararası suç grupları arasındaki sık çatışmalar) ve her daim devam eden savaş ihtimali. Fakat, burada literatürde göz ardı edilen bir konu bulunmaktadır: Balkanlar’da yaşayan Ortodoks Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler. Bu konuya ilişkin tartışmalar, benzer kökene sahip farklı uluslar arasında Huntington’un *Clash of Civilizations*’da da belirttiği gibi neredeyse bir “medeniyetler” çatışması çıkararak, Balkanları, genel siyasi istikrarsızlıkla çalkalanan etnik çatışmanın bir örneği haline getirmeye meyillidir. 20’nci yüzyılda yaşanan gelişmeler Balkanların “barut fıçısı” olarak ün kazanmasına sebep olmuştur. Sadece bir yüz yıl içinde, iki Balkan Savaşı, iki Dünya Savaşı ve 1990’lardan itibaren de yıkıcı iç savaşlar yaşanmıştır. Bölgedeki askeri huzursuzluk bununla da kalmamış bölgede her daim devam eden savaş tehdidi gerek yüksek siyaseti gerekse de gündelik hayatı etkilemeye devam etmiştir. Bu yıkımların bölge halkında yarattığı travma nüfusun kolektif hafızasına derinden sirayet etmiş ve farklı etnik gruplar arasında güvensizliğe yol açarak domino etkisi yaratmıştır.

Balkanlar’ın üç büyük dine (Ortodoks Hristiyanlık, Katolik Hristiyanlık ve İslam) ve birbirinden farklı birçok kültürel, etnik, dilsel ve politik gerçekliğe ev sahipliği yaptığı sıklıkla gözden kaçırılıyor. Bu bağlamda, bu çalışmanın hedefi, Karadağlı Müslümanlar ile çoğunluğu oluşturan Ortodoks Hristiyanlar (Sırp ve Karadağlılar) arasındaki ilişkiyi, Osmanlı mirası ve modern Türkiye’nin bölgeye olan etkisi göz önüne alınarak açıklamaktır. Böylece hepimizin korumak ve geliştirmekle yükümlü olduğu ortak yaşam alanındaki rollerimizi daha iyi anlamamıza yardımcı olmayı hedefliyorum. Ayrıca, Karadağ’ın tarihsel süreç içerisinde Osmanlı İmparatorluğuyla girmiş olduğu savaşlar, bölgedeki Müslüman halkın toplumsal hafızasında ayrı Ortodoks nüfusunun ayrı tezahür etmektedir. Benzer bir şekilde, Müslümanlar (genellikle Sancak sınır bölgelerinde yaşayan Boşnaklar/Müslümanlar ve Arnavutlar) ile Müslüman olmayanlar (Sırp ve Karadağlılar), Osmanlı mirasını farklı algılamaktadır.

Nefretin sebebini geçmişte yaşananlara yıkmak bugünkü siyasi gerekliliği irdelemekten kaçınmanın en kolay yoludur. Geçmişte yaşananların gerçekliğine şerh

düşerek hareket ettiğimizde Karadağ, ülke içerisindeki siyasi çalkantılara rağmen, farklı milletlerin ve inançların barış içerisinde bir arada yaşayabildiği ve olumlu ortak tarihi mirasa sahip bir ülkedir. Bu bağlamda, Karadağ, etnik ilişkilerin irdelenmesi için değerli bir zemin sunmakta ve aynı zamanda Ankara'nın bölgeye yönelik yumuşak güç politikasının incelenmesi için uygun örnek sağlamaktadır.

Çalışmanın büyük bir kısmı, temel olarak iki argüman arasındaki tartışmaya dayanmaktadır. Neo-Osmanlıcı düşünce akışı, Karadağ'daki Müslümanları Türkiye'ye duygusal bir yakınlık hissiyle bağlayacak olan kültürel-dini unsuru savunmaktadır. Kültür, kamu politikalarının şekillenmesinde etkili bir güç kaynağı oluşturup olaylar üzerinde belirgin bir etki yaratmaktadır. Fakat diğer yandan, Karadağ ve genel olarak Balkanlar, Türk şirketleri için birçok sektörde ekonomik fırsatlar sunmaktadır. Tezde ele alınan ikinci argüman ise, Türkiye'nin bölgedeki ekonomik varlığının, yereldeki Müslüman halklar için değil de daha çok şirketlerin kendi kârı için olduğu yönündedir. Türkiye'nin Karadağ'daki faaliyetlerinin doğası ve kapsamı, Türk şirketlerinin iş girişimlerinin Ankara'nın dini ve kültürel faaliyetlerini büyük ölçüde gölgede bıraktığını göstermektedir. Bu durum, çalışmada gösterileceği gibi, ikinci argümanın daha somut görünmesini sağlamaktadır.

Şirketlerin bölgedeki artan görünürlüğünün yanı sıra, Türkiye Cumhuriyeti devleti de Karadağ'da var olan siyasi ağırlığını ve bölgesel imajını geliştirmeyi ihmal etmedi. Örneğin, otuz yıl önceki Sırp/Karadağlıların¹ Türkiye'ye bakışı bugünküyle karşılaştırıldığında, Türkiye'ye karşı negatif tutumun büyük ölçüde azaldığı görülmektedir. Olumlu yönde değişen Türkiye algısı, Ankara'nın giriştiği yumuşak güç faaliyetlerinde karşılaşılabileceği potansiyel engelleri ortadan kaldırdı. Türkiye devleti, Karadağ'da kendisine yönelik var olan olumlu sosyal ortamı desteklemektedir. Bu desteğin en büyük göstergesi iki ülke arasındaki diplomatik, ekonomik, altyapısal, kültürel, turistik ve diğer iş birlikleridir. Karadağ halkının bir kısmı hala Türklere ve Türkiye'ye karşı olumsuz duygular beslese de Türkiye'nin

¹ Karadağ'da yaşayan ve aynı dili konuşan Hristiyan nüfusun bir kısmı kendisini Sırp bir kısmıysa Karadağlı olarak tanımlamaktadır. Bu tezde, bölgedeki Hristiyan nüfusun kendini tanımlamasında ortaya çıkan bu ayrımı gösterebilmek adına Sırp/Karadağlı ayrımını kullanmayı tercih ettim.

Karadağlı Müslümanlarla temaslarında çoğunluğu dışlamayacak şekilde çok taraflı davranması bölgedeki varlığını olumlu etkilemiştir.

Son olarak, bu alışma, Karadağ ile kültürel ve ekonomik bağların yanı sıra siyasi ve diplomatik ilişkiler ve diğer iş birliği alanlarını inceleyerek, Türkiye'nin Karadağ'daki rolünü ve potansiyelleri aydınlatmaya çalışmaktadır. Akademik literatürdeki boşluğu doldurup yeni çalışmalara ilham olmasının yanı sıra bu tezin bir diğer gayesi de Türkiye- Karadağ arasındaki ve Karadağ devletinin Müslüman halkıyla arasındaki ilişkilere yönelik politika oluşturma süreçleri için rehber olabilmektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL, TEORİK VE METODOLOJİK ÇERÇEVE

Daha spesifik konularına odaklanmadan önce, çalışmanın kavramsal çerçevesini ve kapsamını ele alacağım. Ardından bu tez bağlamında tartışacağım başta Neo-Osmanlılık, yumuşak güç ve bu konularla ilgili terimleri açıklayacağım. Bu bölümde ayrıca tezin problematiğini, sınırlılıklarını ortaya koyup kullanılan literatürü ve metodolojiyi özetleyeceğim.

1.1. Çalışmanın Sorusu ve Amacı

Bu tezin yazılmasına yol açan ana motivasyon, Türkiye'nin Karadağ siyasetinin Boşnak/Müslüman toplumu üzerindeki etkisini ve bu toplumla olan ilişkisine dair iç görüleri akademik literatüre kazandırmaktır. Karadağ ve genel olarak Batı Balkanlar'da, ekseriyetle ekonomi-politik motivasyonla hareket eden Türkiye, hedefleri ile somut gerçekliğe döktüğü girişimleri arasında denge kurmak ve diğer siyasi bölge aktörlerinin çıkarlarını da dikkate almak durumundadır. Çalışma, Türkiye'nin yumuşak güç politikasının, Neo-Osmanlılık tartışmaları bağlamında, yerel Müslümanlarla tarihsel ve dini bağlara dayandığı varsayımından yola çıkmaktadır.

Bu tez, Neo-Osmanlılığın ideolojik veya kavramsal önermelerini değerlendirmeyi amaçlamamaktadır. Türkiye'nin Neo-Osmanlıcı siyasetinin Karadağ'daki Müslüman azınlığa yönelik etkilerini araştırmaktır. Ayrıca, çalışmanın amaçlarından biri Neo-Osmanlılığın dini ve kültürel unsurlarının boyutlarını analiz etmektir. Bu unsurlar, Türkiye'nin Karadağ'daki yumuşak güç politikasının temelini oluşturmaktadır.

Bu çalışma ayrıca, bir tarafta Boşnaklar/Müslümanlar ve diğer tarafta Ortodoks Sırplar/Karadağlılar arasındaki ilişkileri açıklamaya çalışmaktadır. Bu ilişkilerin tarihsel kökenlerini ve güncel durumunu analiz ederek Türkiye'nin Karadağ'daki olumlu imajını geliştirmesinin yollarını sunacaktır. Çalışma, her iki etnik grubun karakterini ve Türkiye'nin Boşnaklar/Müslümanlar ile dini ve akrabalık bağlarına dayalı politikalarının yansımalarını açıklamaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın amacı, okuyucuyu Karadağ'ın sosyo-kültürel ve etno-kültürel yapısı hakkında bilgilendirmek

ve Ankara'nın Karadağlı Boşnak/Müslümanlar ile ilişkileri için politika yönergeleri sunmaktır.

1.2. Literatür Taraması

Türkiye-Karadağ ilişkilerinin özellikle de Karadağ'daki Müslüman azınlığa yansıyan kısmı hakkında literatürde çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Mevcut çalışmalarda bu konu genellikle daha soyut tartışma düzeyinde kalıp bölgeye dair saha çalışmalarına yer verilmemektedir. Literatürdeki bir diğer boşluk ise Karadağ-Türkiye ilişkilerinin özgül bir konu olarak ele alınmamasıdır. Daha çok Türkiye-Balkan ülkeleri arasındaki ilişkileri irdeleyen çalışmalarda bir alt başlık altında ele alınmaktadır.

Literatürde Neo-Osmanlılık kavramının Türkiye'nin Balkan ülkelerine yönelik dış politikasında nasıl algılandığı ve kullanıldığı üzerine yapılan tartışmaları derlediğim bu tezde, bu kavramla şekillenen politikaların Karadağ Müslümanları üzerindeki etkilerini anlatmayı amaçlıyorum. Ele aldığım kaynakları iki grup olacak şekilde tasnif ettim. İlk grup kaynaklar, Balkanlar bağlamında bir kavram olarak Neo-Osmanlılığı ele almaktadır. İkinci grup ise Karadağ Müslümanları üzerine yapılan çalışmaları içermektedir.

Yukarıda bahsi geçen bu iki alan dışında, bu çalışma, Nye (2004), Wendt (1992), Dunne (2013) başta olmak üzere bu hatta inşa edilen uluslararası ilişkiler teorilerinin Karadağ'da pratik edilen Türk dış politikasının nasıl ele aldığını da incelemektedir.

Hala tartışmalı ve belirsiz bir kavram olan **Neo-Osmanlılık**, bu çalışmanın sınırlarını aşan daha kapsamlı bir analiz gerektirir. Bu nedenle, terimle ilgili literatür, farklı görüşleri ve bakış açılarını sunmak için daha genelleştirilmiş ve eklektik bir şekilde kullanılmaktadır. Karadağ ve çevresinde Neo-Osmanlıcı politika/söylemin etkin olduğu varsayımıyla bu görüş ve bakış açılarını incelemek, söz konusu bölgede Türk dış politikasını anlamaya yardımcı olacaktır. Bu doğrultuda, Neo-Osmanlılığın sosyo-psikolojik arka planı, tarihsel gelişimi, jeopolitik ve sosyal boyutları ile Balkan yarımadasındaki yansımaları farklı akademik ekoller göz önünde bulundurularak ele

alınmıştır. Bu çalışmayı diğerlerinden ayıran yegâne unsur ise bu alanda yazılmış Sırp-Hırvatça literatürün de dahil edilmesidir.

Hakan Yavuz'un 2020'de kaleme aldığı kitabı, Neo-Osmanlıcılığın zihinsel arka planını (nostaljinin gelecekteki devlet politikaları için nasıl bir temel oluşturduğunu ele aldığı kavram) belirlemede yardımcı olmuştur. Ahmet T. Kuru (2009; 2012), doğrudan Neo-Osmanlıcılığı ele almasa da Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla benimsenen laikliğe karşı Neo-Osmanlıcılığı bir tür gizli (latent) reaksiyoner fikir olarak ele almaktadır. Jeopolitik boyutta, Alexander Murinson (2006), Türkiye'nin Balkanlar'daki bölgesel dinamiklere dahil olma potansiyelini, tanınmış profesör ve eski devlet adamı Ahmet Davutoğlu ile ilişkilendirilen "stratejik derinlik" bağlamında tanımlamaktadır. Davutoğlu'nun "*Stratejik Derinlik*" (2001) adlı öncü kitabı, Dış İşleri Bakanlığı boyunca izlenen dış politikanın teorik ve jeostratejik temellerini ortaya koymuştur. "*Stratejik Derinlik*"te ortaya konulan fikirlerin daha iyi anlaşılması için, başta Sözen'in çalışması (2010) olmak üzere ikincil literatür de incelendi.

Balkanlar'daki Müslüman olmayan yazarlar, Neo-Osmanlıcılık kavramına genellikle şüpheyle yaklaşma eğilimindedirler. Bu kavramı, İslamcılıkla ilintili, potansiyel olarak zararlı ve Balkanlardaki Müslümanların politik birliğini suistimal etmeyi amaçlayan bir güç olarak gösterirler. Bu şüpheciliğin temeli, öncelikle Sırp akademisyen Darko Tanasković'in 2010 tarihli kitabı ve Ivaylo Hristov (2019) gibi diğer yazarların çalışmalarında yatmaktadır. Yine de bu çalışma, Neo-Osmanlıcılığı bölgenin İslamlaşmasını açıklamaya yarayan yedek bir terim olarak görmemektedir. Bunun yerine, Neo-Osmanlıcılığın Panislamizmin bileşeninin, Türkiye'nin Karadağ'daki Müslüman azınlıkla ilişkilerinde daha fazla vurgulanıp vurgulanmadığını incelemektedir.

Ayrıca, Neo-Osmanlıcılığın özellikleri ve unsurları üzerine farklı görüşlerin olması ve terimin karmaşıklığını açıklamak amacıyla Taşpınar (2008), Avatkov (2018), Wastnidge (2019)'ın çalışmalarına da yer verilmiştir.

Bu çalışmanın araştırma öznesi olan **Karadağ'daki Müslümanların** (öncelikle Boşnakların) tanıtılması önemli bir husustur. Türkiye ile tarihsel ve dini yakınlıkları ve varsayılan Neo-Osmanlıcı politikanın olası hedef nüfusu olmaları

nedeniyle kültürel ve ulusal kimliğinin birkaç temel unsuruna ve bu kimliğin tarihsel gelişimine derinlemesine inmek faydalı olacaktır.

Karadağ'ın tarihi ve Müslüman nüfusuyla ilgili geniş bir tarihsel literatür mevcuttur. Bu bağlamda, Karadağlı akademisyen Šerbo Rastoder'in (2003; 2010; 2011) çalışmaları, Karadağ'ın tarihsel gelişimi, Müslüman azınlığı ve çeşitli hükümetlerle ilişkileri hakkında temel bilgileri vermek amacıyla kullanılmıştır. Bu literatüre yer vermek, Karadağlı Müslümanların kökenlerinin ve tarihsel deneyimlerinin, onların çağdaş konumlarının doğru bir şekilde anlaşılması için zorunludur. Ek olarak, Ludvík Kuba'nın (1996) tarihi tanıklığının yer aldığı kitabı (bunlar artık neredeyse 150 yaşında), Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadağ'dan çekilme sürecinde bölgedeki Hristiyan ve Müslümanlar arasındaki ilişki hakkında daha fazla iç görü sunmaktadır. O dönemin olayları, yerel Müslümanların kolektif deneyiminin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu deneyim, Osmanlı dönemine yönelik bir özlem duygusu ve Ortodoks Sırlara ve Karadağlılara karşı güvensizliğin oluşmasına sebep olmuştur. Konjević (2018) ve Vojinović'in (2014) de bu dönem hakkında yaptığı çalışmalar bu tez kapsamında yer almaktadır.

Benzer şekilde, bu çalışmada hem Müslüman hem de Müslüman olmayanların kimlik inşalarındaki sosyo-psikolojik arka plan büyük önem arz etmektedir. Karadağ'daki farklı etno-dinsel gruplar arasındaki karşılıklı ilişkiler, Türk aktörlerin ülkede ne ölçüde ve nasıl yer alabileceğini belirleyen toplumsal ve siyasi bir dinamik oluşturmaktadır. Bu nedenle, bu çalışmada, kültürler arası farkındalığa kısa bir bakış sunmanın ve politik ilkeleri ortaya koymamanın yararlı olacağı düşünülmektedir. Bu eserde, farklı etnik grupların İslam'a dönüş, Karadağ'ın Osmanlı Devleti ile çatışması gibi konulardaki genel görüşleri açıklanmaktadır. Ayrıca, 19'uncu yüzyılın sosyo-politik ikliminin güncel durumuyla karşılaştırması da yapılmaktadır. Bu nedenle, başta Jevtić (2016), Kilibarda (2011), Pavlović (2003) olmak üzere bu hatta çalışmalar yürüten birçok akademisyenin çalışmalarına yer verilmiştir.

1.3. Teorik Çerçeve

Devlet görevlileri, sivil toplum örgütleri olmak üzere birçok devlet dışı aktörün, küresel ve bölgesel faaliyetlerinin toplumlar arası ilişkiyi nasıl şekillendirdiğini açıklayan çeşitli teoriler bulunmaktadır. Türkiye-Karadağ ilişkilerini Neo-Osmanlıcılık bağlamında ele almayı amaçlayan bu çalışmada, analizler üç ekol üzerinden yapılacaktır: sosyal yapılandırmacılık, “İngiliz Okulu” ve yumuşak güç teorisi. Bu bölümde, yukarıda bahsi geçen üç ekolün Karadağ-Türkiye ilişkileri nasıl ele alındığı açıklanacaktır.

Şüphesiz her ülke dış politika stratejilerini belirlerken güvenlik kaygısını ve ekonomi-politik motivasyonlarını merkeze koyar. Bu kaygı, “realist” bir yaklaşımdan kaynaklanıyor gibi görünse de Wendt’in **sosyal inşacı** yorumu analizin inşası için daha uygun görünmektedir. Uluslararası güç ve güvenlik mimarisi içindeki “self-help” düşüncesiyle birlikte, bahsettiğimiz çıkarlar, uluslararası anarşiye ait sabit bir mantık tarafından değil, zaman içinde dalgalanan toplumsal normatif fikir ve değerler tarafından şekillendirilmektedir (Korab-Karpowicz, 2010:29-30). Başka bir deyişle, inşacılar uluslararası ilişkileri, ülkelerin davranışlarının diğerleriyle etkileşimlerinden kaynaklandığı bir toplumsal yapı olarak görmektedirler. Burada, uluslararası ilişkiler sistemindeki katılımcılar insanlar tarafından yaratılan varlıklardır. Onların varlıkları ise kendilerine otoriteler tarafından atfedilen anlam ve değere bağlıdır (Fierke, 2013:192). En geniş anlamıyla, inşacıların temel pozisyonuna bakıldığında fikirlerin gerçeği şekillendirmekte hatta yaratmakta olduğu görülmektedir (Jung, 2019:2).

Bir ülkenin eylemlerinin diğer ülke tarafından nasıl algılandığı, o iki ülke arasındaki mevcut veya önceki ilişkiye bağlıdır (Havercroft, 2018:116-117). İnşacıların görüşüne göre, iki varlık arasındaki ilişkiler (Balkanlar’da ne kadar gerilimli olursa olsun) ilk karşılaşma anındaki deneyimle ortaya çıkmakta ve o ilk temastan itibaren şekillenmeye devam etmektedir. Bu ilişkilerin doğası, devletlerin belirli eylem ve tepkilerini inşa ederken zamanla değişebilir (Fierke, 2013:191). Bu nedenle, “Türkiye’nin Balkanlara dönüşü” ifadesi farklı aktörler tarafından bambaşka şekilde yorumlanır –Müslüman halkların büyük çoğunlu tarafından onaylanırken, Müslüman olmayanlar tarafından şüpheyile karşılanır. Yerel toplulukların hem kendileri hem de ötekileri olarak gördükleri halklar hakkındaki kolektif anlayışları, Türkiye’nin Balkanlardaki nüfusu için belirli bir temel sağlamaktadır.

Farklı aktörlerin bu tür yorumları, diğer ülke halkı nezdinde bir diğer devletin algısına oldukça benzemektedir. Bunun nedeni “bir devletin kimliği, tercihlerini ve sonuç olarak eylemlerini yansıtır” argümanından kaynaklanmaktadır (Jung, 2019:6). Wendt (1992:397) kimliği, kazanılmış ve “kendi hakkında nispeten sabit, rolüne özgü anlayışlar ve beklentiler” olarak açıklamaktadır. Ayrıca Wendt, belli başlı unsurlarca şekillenen kimliğin, kurumsal rollerle bağlantılı olduğunu ve bu nedenle çıkarların temelini oluşturduğunu belirtmektedir (Wendt, 1992:405). Bu nedenle, bir ülkenin kimliği ve buna uygun üst düzey kurumsal rolü, kendisi ve diğerleri hakkındaki karşılıklı beklenti ve anlayışlardan kaynaklanmaktadır. Bu durumda, Türkiye’nin tarihsel, coğrafi ve dini ortaklıklara verdiği referansla Balkan Müslümanlarına ulaşma isteği “mantıklı” görünse de temelde Wendt’in “özneler arası bilgi” olarak adlandırdığı şeyden kaynaklanır. Özneler arası bilgi, “devletlerin kendilerinden ne inşa ettiği” (“*what states made of themselves*”) demektir (Wendt, 1992:410).

Burada kurumsal ve sosyal kimlik arasında ayrım yapmak önemlidir. Soğuk Savaş sonrası Türkiye’nin Osmanlı geçmişiyle kurduğu bağ ve Balkan Müslümanlarının haklarının savunucusu olma girişimi, Balkanlarda büyük bir güç elde etme arzusuyla ilişkilendirmektedir (Bekić, 2021:129). Bekić, Türkiye’nin son yüz yıl içinde kurumsal kimliğinin iki kez değiştiğini söylemektedir. Şüphesiz Türkiye’nin iç işlerinde değişen kimliği dış politika stratejilerine de tezahür etmiştir (Bekić, 2021:128-129).

Kurumsal kimliğin, halen devam eden bir süreç niteliğindeki ikinci kez yeniden inşasında Osmanlı geçmişi daha çok vurgulanmaktadır. Ulusal kimlik, özellikle diğer uluslarla etkileşimleri ele alan tarihî anlatımlardan etkilenirken (Choi, 2015:118), Osmanlıya dair nostaljinin yeniden ortaya çıkması Balkan Müslümanlarına duyulan sempatinin uyanmasını da beraberinde getirmiştir. Balkan ülkelerinde (Karadağ da dahil olmak üzere) politik ve sosyal olarak gayrimüslim grupların hakimiyeti, Türkiye’nin ulusal güvenliğine veya maddi çıkarlarına önemli ölçüde katkı sağlamamaktadır. Yine de (Karadağ örneği bunu doğruluyor), bu sempati mevcuttur ve Ankara’nın Podgorica ile ilişkilerini etkilemektedir.

Ulusal kimlik oluşturma sürecinde etnik kategorilerin önemini belirtmek önemlidir. Fierke, Sırp, Hırvat ve Müslüman etnik gruplarının, Yugoslav kimliği çatısı

altında, etnik çatışmalardan uzak bir ortamda yaşadığını belirtmektedir. Düşmanlığa sebep olan kültürel ve siyasi ayrımlar Yugoslav savaşları sırasında keskinleşmiştir (Fierke, 2013:197). Bu çalışma, ulusal kimlik inşasında ulusların “yapay” kavramlarla şekillendiğini söyleyen inşacı fikri dikkate alır. Bu tür kavramlara göre uluslar, üyeleri arasındaki din, dil, kültür ve ya tarihi birlikle tanınan kategoriler olarak ortaya çıkmaktadır (Finkel, 2016). Hala, bir milletin iç tutarlılığı, bağlılık duygusunu artırabilecek dilsel, kültürel, coğrafi ve tarihi ortaklıklarla kolaylaştırılmaktadır. Miras alınan kültürel, tarihsel ve psikolojik deneyimler, ulusların birbirinden farklı benzersiz dünya görüşü oluşturmalarına yol açar. Bu çalışma örneğinde, Karadağlılar/Sırp ve Müslümanlar/Boşnakların deneyimleri farklılık göstermektedir. Karadağ halklarının tarihsel süreç içerisinde kolektif hafızalarında getirdikleri deneyimleri, güncel siyasetle karşılaşma anlarında farklı tepkiler vermelerine yol açar.

İnşacı düşünceyle paralel olarak, Davutoğlu’nun “Neo-Osmanlılık” kavramı, bu çalışmanın en önemli temellerinden biridir. Davutoğlu’nun bu kavramlaştırması, Türkiye’nin stratejik coğrafi konumu, komşularla olan tarihi bağlar veya ortak değerlerin önemi gibi birkaç temel fikre dayanmaktadır. Ayrıca Davutoğlu, kültürün uluslararası toplumun oluşumu için bir temel olarak hizmet edebileceğine inanmaktadır. Bunların hepsi inşacı iddialar gibi görünse de daha da çok, “İngiliz Okulu” (**English School**) düşüncesinin uluslararası ilişkiler teorisini ifade etmektedir.

İngiliz Okulu, uluslararası siyaset mimarisinin omurgasını oluşturan üç belirli kavramı dikkate almaktadır. Bu üç kavramdan veya alandan biri, “uluslararası sistem” adı verilen realist ekolün bir kavramıdır. Uluslararası bir anarşi olarak tasarlanmış bu kavrama göre siyasi aktörler (devletler) güç politikasıyla hareket etmektedir. İngiliz Okulu’nun önem verip odaklandığı ikinci alan ise “uluslararası toplum”dur: Uluslararası toplum içinde, uluslararası sistem kavramı üzerinden anlaşılan, alta yatan anarşiye rağmen, ortak çıkarlar ve kimlikler, paylaşılan kuralların ve normların benimsenmesi yoluyla kurumsallaştırılmıştır. Bir diğer deyişle, “bir devletler toplumu” yaratılmaktadır (Murray, 2013:8). Bu iki alana, “dünya toplumu” kavramı da eklenmektedir. Böylece küresel ölçekte daha büyük kitlelere, uluslararası toplumun kozmopolit yönleri ve paylaşılan liberal normlarına odaklanmaktadır (Murray, 2013:9).

İngiliz Okulu'nun önemli akademisyenlerinden Tim Dunne, Bull'un uluslararası toplum tanımını yansıtarak, bu kavramın şu şekilde ortaya çıktığını söyler: "Belirli ortak çıkarların ve ortak değerlerin bilincinde olan bir grup devlet, birbirleriyle ilişkilerinde kendilerini ortak bir kurallar dizisine bağlı olarak düşünmeleri ve ortak kurumların işleyişini paylaşmaları anlamında bir toplum oluşturur" (Dunne, 2013:139). Dunne, bu tanımlı oluşturan çeşitli unsurlara vurgu yapmaktadır. Bunlar arasında karşılıklı tanıma, düzenin korunması (beş ana araçla desteklenir: savaş, büyük güçler, diplomasi, uluslararası hukuk, güçler dengesi [Devlen, James & Özdamar, 2005:187]), norm ve değerlerin takdir edilmesi ve devletlerin ile gayri resmi aktörlerin çeşitliliği bulunmaktadır (Dunne 2013:139-143). Benzer şekilde, İngiliz Okulu, uluslararası toplumu şekillendirmede fikirlerin gücüne büyük önem vermektedir (Devlen, James & Özdamar, 2005:182).

İngiliz Okulu'na mensup akademisyenler hem sistemik hem de normatif bakış açılarının önemini vurgulayıp bir devletin meşru çıkarlara sahip olduğunu ve bu çıkarların diğer devletler tarafından tanınabileceğini iddia etmektedir (Korab-Karpowicz, 2010:30). Ayrıca bu teorik model, her ülkenin ilerlediği biricik tarihsel çizginin önemini de vurgulamaktadır. Ayrıca bu model, değerleri ve normları vazgeçilmez olarak kabul etmektedir (Dunne, 2013:136). Yapmış olduğu katkılarla İngiliz Okulu, literatürde inşacı düşünceyle birlikte, realist ve liberal teoriler arasında bir orta noktada yer almaktadır (Dunne, 2013:133).

İngiliz Okulu, diplomasiye de büyük bir önem atfetmektedir. İngiliz Okulu diplomatik faaliyetleri, uluslararası toplumun kurumlarını sürdürmek, uluslararası iş birliğini teşvik etmek ve çatışmaların ve anlaşmazlıkların çözümünü kolaylaştırmak için değerli bir araç olarak görmektedir. Ayrıca, düzenli yapılan diplomatik ziyaretlerin de devletler arasındaki iyi ilişkinin bir teyidi olarak kabul edildiği bilinmektedir (Devlen, James & Özdamar, 2005:181,183). Dunne (2013:137), diplomatların devletler ve ya mensubu oldukları kurumlar adına hareket eden uluslararası toplumun başlıca aktörleri olduğunu iddia etmektedir.

İngiliz Okulu'nun pozisyonu ile Ahmet Davutoğlu'nun bölgeye yönelik düşünceleri arasında birkaç ortaklık dikkat çeker. (Fakat bu ikisini bağdaştırılması bu tezin kapsamı dışındadır.) Davutoğlu'nun uluslararası ilişkiler anlayışı ve dolayısıyla

Türkiye'nin içinde bulunduğu konum daha sonra daha detaylı bir şekilde irdelenecektir. Bu alt bölümün geri kalanında Davutoğlu ile İngiliz Okulu'nun jeopolitik konum üzerine ortak görüşleri ele alınacaktır.

İkisi arasında belki de en açık bağlantı, norm ve değerlere verilen önemdir. Tıpkı İngiliz Okulunun ele aldığı gibi (aynı zamanda sosyal inşacılıkta da) Davutoğlu da norm ve değerlerin ortak inançlar ve farklı birlik biçimlerine dair farkındalıkla birlikte uluslararası toplumun şekillenmesine yardımcı olduğunu iddia etmektedir (Cohen, 2016:528,536). Davutoğlu, Türkiye'nin benimsenmesi gereken normların, değerlerin ve inançların doğasını belirlemek için, İslam'ın kritik bir rol oynadığını düşünmektedir. Ona göre, bu değerlerler süreklilik gösterir. Bu değerler geleneksel olduğu kadar modern çağlarda da başarı için rehberlik sağlamaktadır. Yine de Davutoğlu'nun "komşularla sıfır sorun" politikasının hem Müslüman hem de Müslüman olmayan ülkeleri hedeflediği göz önüne alındığında, İslami medeniyet karakterinin evrensel olarak benimsenmesini önerdiği anlaşılmaktadır (Cohen, 2016:538). Üstelik, bölgedeki Müslümanlarla olan tarihi ve kültürel bağlar, Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun etki alanlarına katılımı için normatif bir çerçeve, hatta bir meşruiyet aracı sağlayacaktır.

İkinci önemli bağlantı ise Davutoğlu'nun İngiliz Okulu gibi devletler arası ilişkilerin yönetiminde çok-tarafçılığın (multilateralism) ve ülke çıkarlarının temsilinde diplomatların önemini kabul etmesidir. Aynı zamanda Davutoğlu, güçlü duruş ve esneklik arasındaki dengenin, ritmik diplomasinin getirilmesinin (bu, mümkün olduğu kadar çok aktörle etkileşime geçme ihtiyacını anlamına gelmektedir) ve tamamen diplomatik olmayan personelin esasen diplomatik faaliyetlere dahil edilmesinin önemini de vurgulamaktadır. Davutoğlu bu eserinde, Ankara'nın diplomatik ağının yalnızca elçilik ve konsolosluk misyonlarından ibaret olmadığını aynı zamanda ekonomik, dini ve kültürel temsilciliklerden de oluştuğunu belirtmektedir. Bu tezde, Davutoğlu'nun argümanından yola çıkarak dış politika aktörleri bu çeşitlilik içerisinde ele alınacaktır.

İngiliz Okulu ile Davutoğlu arasındaki üçüncü ortak nokta ise güç dengesidir. Davutoğlu Türkiye'nin stratejik önemini kabul etse de Balkanlar özelinde bir etki alanı olarak ele alındığında, Türkiye'nin tek ilgili taraf olmadığını söyler. Bu nedenle,

Türkiye'nin çıkarlarını korumak ve geliştirmek için ilişkileri tüm ilgili faktörlerle dengelemenin zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. Davutoğlu'na göre güç dengesi, bölgesel *status quo*'nun korunması için müdahaleci olmayan yöntemlerle diğer önemli taraflarla yapılacak bir ittifak yoluyla korunmalıdır. Eğer *status quo* bozulursa, Ankara müttefikleriyle birlikte diğer yollarla müdahil olmaya hazır olmalıdır. Bu anlayış, bölgesel istikrar konusunda İngiliz Okulu'nun görüşleriyle uyumludur. Bu görüşler, güç dengesinin hegemonik güçlerin kurulmasına ve sonraki muhtemel çatışmalara karşı düzeni sürdürmeyi amaçlayan bir mekanizma olduğu şeklinde anlaşılmaktadır (Dunne, 2013:141).

Üçüncü olarak, “yumuşak güç” terimi, uluslararası ilişkiler disiplinine neoliberal akademik çevreler tarafından sokulmuştur. Bu ekol, kavramın öncüsü olarak geniş bir şekilde kabul edilen Amerikalı akademisyen Joseph Nye tarafından yönlendirilmektedir. Nye, yumuşak gücü bir ülkenin diğerlerinin tercihlerini şekillendirme yeteneği olarak ele almıştır. Ayrıca bir ülkenin güvenilirliğinin, kültürünün, siyasi değerlerinin ve dış politikasının cazibesinin artırılmasıyla sağlanabileceğini belirtmiştir. Nye, bir ülkenin zor kullanma yerine, kültürel iş birliği, diplomatik temaslar, karşılıklı fayda peşinde koşma ve benzer değerlere olan saygı yoluyla diğer aktörlerin davranışlarını etkilediğini vurgulamaktadır. Ancak bu şekilde bir ülke dünya çapındaki imajını iyileştirmektedir (Nye, 2004:2-11).

Nye, yumuşak gücü diğer askeri ve ekonomik güçten ayırsa da yumuşak gücü ekonomik nüfuzun tamamlayıcısı olarak görür. Bunun nedeni, yumuşak gücün birçok önemli unsur tarafından şekillendiğinin altını çizmektir. Diğer bir deyişle, yumuşak gücün bir hükümetin kontrolünün ötesinde olmasıdır (Nye, 2004:99). Bu çalışma, Ankara'nın Karadağ'a yönelik yumuşak güç politikasının iki temel üzerine kurulduğunu ileri sürmektedir. Bu tez, Türkiye'nin bölgede bulunma motivasyonunu ekonomik çıkarlar ve Karadağ'daki Müslümanlarla yakın ilişkileri koruma parametreleri üzerinden ele alacaktır.

Bu noktada, yumuşak gücün etkileri ve nasıl ölçülebileceği konusunda bir soru ortaya çıkmaktadır. Yumuşak güç, temelde elle soyut kavramlara dayandığı için, bu sorunun doğru bir şekilde ele alınması zor olabilir: Nye, yumuşak gücün, tanımlandığından veya ölçüldüğünden çok daha kolay deneyimlendiğini iddia

etmektedir (Nye, 2004:i). Yine de teknolojik ilerleme, yumuşak güç ölçümünün daha niceliksel standardizasyonunu mümkün kılmıştır: *Global Soft Power Index* (Brand Finance, t.y.) veya *Soft Power 30* (Portland, t.y.) gibi projeler, bir ülkenin yumuşak gücünü değerlendirmek için çeşitli faktörlerin bir araya getirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu faktörlerin her biri, yumuşak güç politikasının farklı bir bileşenine karşılık gelmektedir. Bu bileşenlerin soyutluğu göz önüne alındığında, yalnızca ekonomik, kültürel ve politik iş birliğiyle somutlaştırılacakları aşikardır.

Nye'ye göre üç kavram (kültür, siyasi değerler ve dış politika), hem yumuşak gücün doğru anlaşılmasında hem de kapsamının belirlenmesinde oldukça önemlidir. İlk kavram kültüredir: sanat, edebiyat, dil, gelenek, gastronomi, popüler kültür, öğrenci değişim programları gibi halkları yakınlaştıracak uluslararası etkinlikler gibi birçok farklı etmenden oluşmaktadır (Nye, 2004:44-46).

Siyasi değerler ise, bir ülkenin ya da toplumun kabul ettiği belirli iç politikaları, değerleri ve kimlikleri içermektedir. Bu tür bir kimlik, ülkeyi çekicilik açısından diğerlerinin gözünde “markalaştırmaktadır” (Nye, 2004:44-46). Türkiye'nin benzersiz kültürü, ülkede hâkim olan ılımlı İslam, hükümetin bölgesel barış ve istikrarı teşviki, Balkanlar'la olan tarihi bağların farkındalığı benimsenmiş siyasi değerlerdir. Kültür, din ve medeniyet ekseninde üç alt başlık altında değerlendirilen bu unsurlar, Davutoğlu tarafından büyük ölçüde önemsenmektedir (Cohen, 2016:533).

Dış politika, yumuşak gücün anlaşılması için önemli bir kavramdır. Nye, bir ülkenin dış politika hedeflerini tanımlama ve uygulama şeklini, yani dış politika “tarzını”, takdir etmektedir. Bir ülkenin çekiciliği ötekileri üzerindeki ikna gücüne ve itibarına bağlıdır. Bu yüzden herhangi bir ülkenin dış politika stratejileri, hedef ülkeye yönelik ticari, diplomatik ve kalkınmasına yardımcı hamlelerin, itibarlı bireyler ve kanaat önderleriyle yakın ilişkiler kurarak kucaklayıcı ve işbirlikçi tedbirlerle kullanılmasını gerektirmektedir (Nye, 2004:60-61,78,106).

Yukarı bahsi geçen faktörlere göre bir ülkenin yumuşak gücünün ne kadar etkili olduğunu ölçen *Soft Power 30* projesi, Nye'nin kültür, siyasi değerler ve dış politika olmak üzere ele aldığı üç temel kavramına dayanmakta ve ayrıca objektif verilerden (altı kategoriye bölünmüş: hükümet, kültür, dijital, etkileşim, eğitim, işletme) ve sübjektif verilerden (dokuz ölçümle ölçülür: yabancı politika, algılanan

dostluk, kültür, teknoloji ihracatı, mutfak, lüks ürünler, yaşanabilirlik) oluşan bir çerçeve sunmaktadır. *Soft Power 30*, objektif metriklerin final puanının %70'ini, ortalama anket puanlarının ise final puanının %30'unu değerlendirmektedir (McClory & Harvey, 2016:7-11).

Bu projenin ele aldığı parametreler göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'nin yumuşak gücünü oluşturan ana etmenler ne olurdu sorusunun cevabını; Soğuk Savaş sonrası görece gelişen ekonomik refah, kendi çevresine olan tarihsel ve jeo-kültürel bağlar,² 2000 sonrası iç demokratikleşme girişimleri ve dış insani ve kalkınma yardımları (bu da Türkiye'nin hayırsever bir ülke olduğu imajını yaratmaktadır) oluşturmaktadır.

2004'te yayınladığı kitabında Nye, yumuşak gücüne bakarak bir ülkenin diğer ülkeler tarafından nasıl algılandığının anlaşılması için itibarının iyi analiz edilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Anketlerin geçiciliğini ve öznel doğasını fark eden Nye, onların bir ülkenin çekiciliği ve itibarının makul bir "ilk yaklaşımı" olduğunu belirtmektedir (Nye, 2004:17-18). Uluslararası arenada bir ülkenin itibarı ne kadar yüksekse, ülkenin sahip olduğu yumuşak güç o kadar fazla olur. Bu durum proaktif olarak hareket etmek için daha fazla alana sahip olmasını sağlar. Tümevarım yoluyla düşünüldüğünde anketler ve bu tez kapsamında belirli ulusların kolektif düşüncelerini temsil eden saygın bireylerle yapılan görüşmeler, Karadağ Müslümanlarının Türkiye'ye karşı önemli bir sempati beslediğini göstermektedir. Aynı zamanda bu görüşmeler, Sırp/ Karadağlıların genellikle Türkiye'ye karşı tarafsız bir tutum sergilediğini, olası kültürel/dini etkiler konusunda onların belirli bir şüpheyi gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Kamu diplomasisi, Türkiye'nin yumuşak güç politikasının önemli bir unsurudur. Bu nedenle Lowy Enstitüsü'nün *Küresel Diplomasi Endeksi*'ne göre, Türkiye'nin diplomatik ağı yayılması açısından beşinci sırada yer alması pek de şaşırtıcı değildir. (Lowy Institute, t.y.). Türkiye ile Balkan ülkeleri arasındaki diplomatik ziyaretlerin arttığı da açıktır. Ankara, diplomatik görevlerinde diplomatik olmayan ataşe görevini tanıtarak yenilik yapmıştır. Bu tezin dördüncü bölümünde

² Balkanlar'da, bu özellikle Müslüman azınlıklarla ilişkiler için geçerlidir.

belirtildiği gibi, iş insanları ve ekonomik/kültürel kurumların yetkilileri, Türk çıkarlarının Balkanlar'daki (ve Karadağ'daki) temsiliyetinde önemli rol oynamaktadır.

Anketler ve diplomatik ağların yayılmasına ek olarak kültürel unsurlar, her ikisinin de bir parçası olarak görülmektedir. Balkanlar'da kültürün etkisi son önemlidir. Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ılımlı İslam vurgusu bölgede ciddi bir karşılık görmektedir (Çevik, 2019:58). Ekonomik etki ise bir diğer önemli bileşendir. Nye, ekonomik gücü yumuşak güçten ayırırken, bir ülkenin ekonomik refahının, itibarını ve çekiciliğini nasıl etkilediğini tanımaktadır (Nye, 2004: 31,73).

Uygun ekonomik varlıklar, değerlerin yayılması ve çıkarların gerçekleştirilmesi için bir önkoşuldur. Yatırımlar, ticaret ve dış yardım, devletler arasında yakın ilişkiler şeklindeki bağları oluşturmaya yardımcı olmaktadır (Carminati, 2022:5). Ekonomik güç, diplomatik ağın yayılmasını ve Türkiye'nin yumuşak gücünün kurumsal finansmanını sağlamaktadır (Çevik, 2019:58). Bu bağlamda, Türkiye'nin Avrupa ile ekonomik bağlantılar kurmaya olan ilgisi, Balkanları Türk ürünlerinin ihracatı için hayati bir transit yolu olarak konumlandırmaktadır. Balkanlar her geçen gün ekonomik ilerleme için istikrarlı ve güvenli bir zemin olarak giderek yükselmektedir. Bu çalışmada gösterileceği gibi, Türkiye ile Karadağ arasındaki ilişkilerde, Türkiye'den gelen aktörlerin bölgedeki ticari faaliyetleri ve yaptığı yatırım önemli bir kalem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca Türkiye'nin demokratik normlara ve küresel olarak kabul edilen diğer standartlara uyumu, ülkenin bölgedeki güvenilir bir ortak imajına katkıda bulunmaktadır. Ayrıca Balkanlar söz konusu olduğunda Ankara, ittifaklar kurma konusunda ustaca davranmıştır. Türkiye-Karadağ ilişkilerinde, iki ülkenin NATO'daki ortaklığı Karadağ Müslümanları tarafından genellikle olumlu bir şekilde karşılanmaktadır.

1.4. Metodolojik Çerçeve

Bu çalışma, Türkiye'nin Karadağ Müslümanlarıyla ilişkilerini iyileştirmek için göstermiş olduğu gayreti, "Neo-Osmanlıcı" perspektif ışığında ele alan bir el kitabı olarak tasarlanmıştır.

1.4.1. Çalışmanın Yapısı

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Her bölüm, çalışmayla ilgili belirli konuları ele almaktadır. İlk bölüm kullanılan metodolojiyi açıklayıp çalışmanın geri kalan kısmının dayandığı teorik bir çerçeve oluşturmaktadır. Bu bölümde çalışmanın teorik ve kavramsal omurgası oluşturulmakta ve yapılan literatür taraması yer almaktadır. Ayrıca bu bölüm çalışmada kullanılan metodolojiyi de açıklamaktadır. Ek olarak bu bölümde, çalışmada uygulanan üç önemli uluslararası ilişkiler teorisine de yer verilmektedir. Son olarak ilk bölümde, araştırma soruları da ele alınmaktadır. Diğer üç bölümde ise bahsi geçen araştırma soruları yanıtlamaktadır. Bunların her biri, temel bulguların bir özetini, sonuçları ve olası gelecekteki araştırmalar veya politika gündemi için önermeler sunmaktadır.

İkinci bölümün temel amacı, Türkiye'nin uluslararası konumunun ve Balkanlar (özellikle Karadağ) karşısındaki potansiyel kaldıraçlarının kavramsallaştırılmasını sunmaktır. Bu bölüm, Neo-Osmanlıcılığın temel özellik ve unsurlarını belirlemeyi amaçlamakta ve Neo-Osmanlıcılığın bir politika mı yoksa bir söylem mi olduğu üzerine bir tartışma yürütmektedir. Türkiye'yi bölge gücü olarak ele alan bu bölüm, Türkiye'nin Balkanlar'a yönelik artan ilginin arka planını aydınlatmayı hedefler. Aynı zamanda bu bölüm, Balkanlar'da yaşayan Müslüman nüfusun coğrafi olarak hâkimiyetinin sürekliliğini de vurgulamaktadır. Bu bölgeler, Türkiye'nin kültürel ve dini etkisinin yayılması için verimli bir zemin oluşturmaktadır.

Betimsel ve analiz odaklı üçüncü bölümde, Karadağ'a mercek altına alınmaktadır. Karadağ'daki farklı etnik grupların tarihine, kolektif hafızasına yer vermek ve özellikle akademik literatürde sesi çok duyulmayan Karadağlı Müslümanlara faillik atamak bu bölümün ana motivasyonlarından. Üçüncü bölüm, yerel Müslümanların (Boşnaklar, ulusal Müslümanlar ve daha az ölçüde Arnavutlar) içinde bulundukları tarihsel ve etno-kültürel ortamı analiz ederek, okuyucuya

Karadağ'daki kültürel çeşitliliği tanıtmayı amaçlamaktadır. Karadağ'da İslam'ın yayılma sürecinin ele alındığı bu bölümde, bölgedeki Müslümanların psikolojik durumunun, ülkedeki yabancı faktörlere (bunlardan biri de Türkiye) karşı tutumların oluşmasını nasıl etkilediği de tartışılmaktadır. Bu bölümde, çalışmanın ikinci araştırma sorusunu cevaplamak için ülkedeki Müslüman ve Ortodoks Hristiyan grupların algılarının incelenmesinin önemli olduğunu vurgulanmaktadır.

Dördüncü bölümde ise yapılan politika önermelerine yönelik unsurlar yer almaktadır. Bu bölüm, Türk dış politikasının Karadağ'daki gücünün belirli sınırlamalarına ışık tutmanın yanı sıra Karadağlı Boşnakların/Müslümanların yaşadığı ana sorunlara da değinmektedir. Üçüncü bölümde olduğu gibi, Karadağ'daki Müslüman azınlık (özellikle ulusal Boşnaklar), analizin ana konusudur. Ayrıca bu bölüm, Türkiye-Karadağ ilişkilerinin kurumsal yapısını ve ana aktörler tarafından kullanılan siyasi, ekonomik, dini ve kültürel araçları sunmaya çalışmaktadır. Hâkim literatürün aksine bu bölümde, Sancak sınır ötesi bölgesine de yer verilmektedir. Bilindiği üzere Sancak bölgesinin bir kısmı Karadağ'ın kuzeyinde yer almaktadır. Bu bölümün amacı, Neo-Osmanlıcılığın Karadağ'ın sosyal ortamı üzerinde bir etkisinin olup olmadığını ve eğer varsa, Karadağlı Müslümanlar için belirli faydalar sağlayıp sağlamadığını tartışmaktır.

1.4.2. Coğrafi Bağlam

Coğrafi kapsam: Bu çalışmada sunulan saha çalışması özellikle Karadağ'a odaklanmaktadır. Tezin kapsamı, yumuşak güç kavramı üzerinden Karadağlı Müslümanlar ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki etkileşimi irdelemek olduğundan, Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Karadağ'ın kuzeydoğusundaki illerde yapılmıştır. Bu illerin bir kısmı çoğu Karadağlı Müslümanın yaşadığı Sancak bölgesinde yer almaktadır. Sancak'ın coğrafi konumu (bölge, Karadağ ile Sırbistan, Bosna ve Kosova arasında doğal bir kavşaktır) ve demografik yapısı (Sancak'ta, Müslümanlar toplam nüfusun çoğunluğunu oluşturur), Sancak bölgesini tartışmalı bir konuma sürüklemektedir. Osmanlı Devleti ile Sancak'ın tarihi bağları, yerel Müslümanların kimliğini hala şekillendirmektedir. Kültürel ve normatif mirasın benimsenmesi kolektif kimlikte de kendini gösterir. Bu çalışmanın bulguları,

Müslüman nüfusun yoğun olduğu tüm Balkan ülkeleri için geçerli olsa da ülkeler arası ortaya çıkan kültürel farklılıkların bulguların uygulanabilirliğini etkileyebileceğine şerh düşmek gerekir. Araştırmanın **bağlamsal kapsamı** ise, daha iyi anlaşılması adına, beş kavramsal birime ayrılmıştır: Kurumsal, tarihsel, siyasi, kültürel ve Neo-Osmanlıcı.

Kurumsal bağlam: Resmi ve resmi olmayan Türk ve Karadağlı kurum ve kuruluşlar arasındaki temaslar, iki ülke arasındaki ilişkilerin temelidir. Ayrıca, Karadağlı Müslümanlar ile Türkiye arasındaki temaslar, her iki tarafın çıkarlarının kurumsal temsiliyle kurulmaktadır. Bu temaslarla her türlü iş birliği gelişir, karşılıklı güven kurulur ve iki ülke arasındaki sorunların ele alınması kolaylaşır. Ekonomik alanlarda yapılan iş birliği, her sektörden işletme ve şirketler, ticaret odaları ve iş dünyası dernekleri aracılığıyla gerçekleştirilirken, yumuşak güç etkisi, kültürel içerik sağlayan kurumlar, kalkınma yardımları, turizm ve dini iş birlikleri yoluyla ilerlemektedir.

Tarihsel bağlam: Osmanlı'nın bölgede uzun yıllar sürmüş varlığı, Karadağ'ın toplumsal gelişiminde önemli bir damga vurmuştur. Bölgedeki Müslüman ve Müslüman olmayan toplulukların kolektif kimlikleri, farklı yönere evrilmiştir. Bölgedeki Osmanlı gücünün kademeli olarak zayıflamasıyla birlikte ulus inşa süreci başlamıştır. Bu süreçte, farklı gruplar arasında kolektif çıkarların ne olması gerektiği konusunda farklı bakış açıları ortaya çıkmıştır. Balkanlarda, Hristiyanlık ve İslam arasındaki karşılaşmaların çoğu zaman kanlı çatışmalara sahne olduğu göz ardı edilmemelidir. Böyle bir durum, günümüzde hala var olan karşılıklı güvensizliğe katkı sunmaktadır.

Siyasi bağlam: Karadağ'ın siyasi atmosferi, “Karadağlı yanlısı” ve “Sırp yanlısı” siyasi düşünce arasında süregelen bir kutuplaşma şeklinde karakterize edilebilir. Bu iki güç, Karadağ'da siyasi olarak en etkili olan ve büyük kitleleri mobilize eden güçlerdir. Karadağlı yanlısı akım, Avro-Atlantik stratejik rotası ve Batı yanlısı yönelimi ile uyumlu hale gelirken, “Sırp yanlısı” akım Batı'ya karşı belirli çekinceler beslemektedir. Ülkenin Boşnakları/Müslümanları (ve aynı şekilde Arnavutlar da) bu siyasi bölünme karşısında konumlarını belirlemektedir.

Müslümanların siyasi temsilcileri, günümüzde genellikle “Karadağlı yanlısı” seçeneğiyle ittifak yapmaktadır.

Kültürel bağlam: Karadağ’da, genellikle Balkanlar’da olduğu gibi kültür ve kimlik siyasi kararların verilmesinde etkisini sürdürmektedir. Ülkenin siyasi bağlamı, insanların kendi ulusal kimlikleri ve ötekisi addettiği halkların ulusal kimlikleri konusundaki öz algılarına büyük ölçüde bağlıdır. Yine de Karadağ, farklı kültürel grupların görece daha huzurlu bir şekilde bir arada yaşadığı bir örnektir.

Neo-Osmanlılık: Daha önce de belirtildiği üzere, Karadağ ve Türkiye arasındaki tarihi bağlar, ortak Osmanlı geçmişi aracılığıyla, Karadağ’a yönelik hipotetik bir Neo-Osmanlıcı ilgiyi meşrulaştırılmaktadır. Karadağ’ın Boşnak/Müslüman topluluğu Türkiye’nin yumuşak güç çabalarına oldukça açıktır. Bölgedeki Müslüman nüfusla Türkiye arasındaki iletişimi güçlendiren kültürel ve dini bağlar ve Osmanlı geçmişine duyulan özlemle birleşince Karadağ ile Türkiye arasında önemli bir buluşma noktası oluşturur. Türkiye’nin bölge halkıyla kurduğu bağ, istilacı olmayan (non-invasive) siyasi araçsallaştırılması (instrumentalisation) üzerinden değerlendirilmelidir.

1.4.3. Nitel Araştırma: Alan Çalışması

Bu tez kapsamında yapılan saha çalışması yarı yapılandırılmış görüşmelerden oluşmaktadır. Eylül 2022’de başlayan görüşmeler Aralık 2023 tarihine kadar devam etmiştir. Araştırmam kapsamında görüştüğüm kişilere kar topu yöntemiyle eriştim. Çalışmanın teorik çerçevesi açık, etkileşimli ve önceki teorilerin gözlemlenmesi yoluyla çizilmiştir. Tez bağlamında kavramlar işlevselleştirilmemiştir. Ayrıca bu çalışma kapsamında katılımcı gözlem yöntemi de kullanılmıştır. Görüşmeler, bu çalışmanın en önemli veri kaynağını oluşturmaktadır. Görüşmecilerden elde edilen veriler son derece detaylı ve zengindir. Kişisel deneyimleri içerdiğinden *soft data* olarak sınıflandırılmaktadır. Sahada elde edilen veriler araştırmanın ele aldığı konulara yönelik görüş ve yorumlar da içermektedir. Bu nedenle önerici bir karakter içermektedir. Muhataplarla tartışılan konular birbirinden farklılık göstermektedir. Yapılan görüşmelerin bir kısmı muhatapların rızası doğrultusunda kayıt altına

alınmıştır. Görüşmenin kayıt altına alınmasına izin vermeyen muhataplardan elde edilen veriler ise görüşme esnasında not alınarak kayda geçirilmiştir.

Tutarlı bir ölçüm metodolojisi bulunmadığından uluslararası ilişkiler literatüründe yer alan yumuşak güç kavramı üzerine yapılan çalışmaların kesin ölçümündeki problemler hala devam etmektedir. Neo-Osmanlıcı söylemin Karadağlı Müslümanlar üzerindeki etkisini ölçmek için TİKA, Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı, Karadağ Ortodoks Kilisesi, Karadağ İslam Birliği, Demokrat Halk Partisi, Değişim Hareketi Partisi başta olmak üzere birçok kurum, kuruluş ve alanda ihtisası olan akademisyenlerle görüşmeler yapılmıştır.

Bu çalışmanın dayandırılacağı temel akademik ve teorik ilkeleri sunmak için betimsel yöntem kullanılacaktır. Metin analizi yöntemi ve İngiliz Okul'u bağlamında yapılandırılan ikinci bölüm, Ankara'nın Balkanlar'daki potansiyel etkisini açıklamaya yardımcı olmak için akademik uzlaşmayı sistemli bir şekilde yorumlamaktadır. Aynı zamanda bu bölümde, stratejik derinlik doktrininin pragmatizmi ve "komşularla sıfır sorun politikası" ele alınmaktadır. Bu kısımda, mevcut siyasi güçlerin oluşumuna yol açan dinamikleri tanıtmak için tarihsel-betimleyici yöntem kullanılmaktadır. Sosyal inşacılık çerçevesinde dış politika analizi, Türkiye'nin Balkan yarımadası ile ilişkisini anlamak için bir araç olarak kullanılmaktadır. Karadağlı Müslüman halkın kanaat önderleri ve tanınmış kişileri başta olmak üzere bu grup için önemli olan diğer aktörlerin kamusal alanda söyledikleri de metin analizi içerisinde yer almaktadır.

Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümleri, Karadağ'a odaklandığından metodolojik olarak benzer bir yaklaşımı benimsemektedir. Karadağlı Boşnak/Müslümanların, ulusal ve bölgesel dinamikler içindeki konumu derinlemesine analiz edebilmek için yerinde gözlem, bireysel görüşmeler, arşiv taraması teknikleriyle elde edilen verinin yanı sıra ilgili kişilerle etkileşimler ve saha sürecindeki kişisel deneyimlerden elde edilen iç görüleri de yer verilmiştir. Yazılı kayıtlar ve analizin ötesindeki tanıklıklar, sözlü tarih yöntemleriyle elde edilmektedir.

Karadağ toplumu genellikle geniş çapta farklı (çoğu zaman çatışan) görüş ve çıkarlar ağı içinde yapısal bir birim olarak anlaşılabilir, bu nedenle diyalektik yöntem de kullanılmaktadır. Metin analizinin yanı sıra etnografik analiz (Karadağ'ın modern sosyal profilini etkileyen faktörlerin açıklanması) uygun sonuçlara ulaşmak için

kullanılmaktadır. Olay ve olgulara neden-sonuç ilişkisi bağlamında yaklaşılarak Karadağ'da ve genel olarak Batı Balkanlar'da etno-dinsel bölünmenin nasıl ortaya çıktığı analiz edilmiştir. Üçüncü bölümle benzer veri toplama teknikleriyle inşa edilen dördüncü bölümde, Türkiye-Karadağ arasındaki ekonomik iş birliğinin kapsamını ve doğasını belirtmek için istatistiki verilere de yer verilmiştir.

1.4.4. Araştırma Soruları

Bu çalışma dört ana araştırma sorusunu etrafında örülmüştür. Saha çalışması kapsamında cevapları aranan bu sorular, çalışmanın ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerinde ele alınmaktadır.

Çalışma, 1990 sonrası “Neo-Osmanlıcılık” paradigmasının, Türkiye'nin Balkanlar ve Karadağ'daki Müslümanlarla yakınlaşmak için uyguladığı yumuşak güç politikasına meşruiyet sağlayabileceğini varsaymaktadır. Dolayısıyla, bu çalışmanın ilk araştırma sorusu şudur: *Türkiye'nin Balkanlar'a yönelik dış politikası, Neo-Osmanlıcı hasletlerle mi motive ediliyor?* Karadağ'ın çağdaş çok kültürlü profiline rağmen, ülkenin tarihi mirasına Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki çatışmalar damgasını vuruyor. Bu nedenle, iki farklı dini grubun mensupları arasında (küçük de olsa) belirli bir sosyal mesafe vardır. Türkiye'nin ortak dini kimliğini kullanarak Müslüman nüfusla kurduğu bağ, bölgedeki Hristiyan gruplarla arasındaki mesafeyi derinleştirebilir. Bu durum, Türkiye'nin bölgedeki ekonomik faaliyetleri önünde büyük engellemelere sebep olabilir. Bu hususta Ankara'nın dikkat etmesi gereken bazı konulara odaklanmakta fayda vardır. Değinilen bu konular, tezin ikincisi problematiğini oluşturmaktadır: *Karadağ'daki Ortodoks Hristiyanların Türkiye'ye/Müslümanlara yönelik algısı, Türkiye'nin Karadağ'da proaktif yumuşak güç politikasını önünde ne tür engeller yaratabilir?*

Bunun yanı sıra çalışma, Karadağ'daki Türk şirketlerinin, Türkiye'nin dini ve kültürel temsilcilerinin yürüttüğü eylemler gözlemlenerek, Türkiye'nin ülkedeki ekonomik, kültürel ve dinsel etkisinin doğasını incelemektedir. Yapılan gözlemlerle, Karadağlı Müslümanların bu ilişkiler kümesindeki konumunu irdeleyen üçüncü araştırma sorusu yanıtlamaya çalışılır: *Türkiye'nin Karadağ'daki nüfuzunun ülkedeki*

Müslüman azınlığa yönelik olumlu etkileri nelerdir? Dördüncü araştırma sorusu ise Türkiye'nin Karadağ'a yönelik Neo-Osmanlıcı açılımı dış politika olarak pratik edilebilmiş midir? Yoksa söylem düzeyinden öteye geçememiş midir? Bu soru, saha çalışması devam ederken, sahada elde edilen verilen kapsamında teze daha sonra eklenmiştir. "Neo-Osmanlıcılık" teriminin belirsizliği göz önüne alındığında, bu çalışma, bu kavramı resmi bir devlet politikası olarak tanımlamaktan kaçınarak, onu Türkiye'nin Karadağ'daki dini ve kültürel etkisi için normatif bir çerçeve olarak değerlendirmektedir.

1.4.5. Sınırlamalar

Tezi oluşturan verilerin nitel doğası, hata kaynağı olabilecek belirli eksiklikler taşımaktadır. Çalışmanın bulguları ve sonuçları üzerinde etkili olabilecek ilk kısıtlama potansiyel önyargılardır. Araştırmamın öznesi olan Karadağlı Müslüman/Boşnak topluluğunun mensubu oluşum ve bu gruba yönelik kültürel hassasiyetim sebebiyle bilinçsiz önyargı geliştirme ihtimalime şerh düşmek isterim. Araştırmam kapsamında görüştüğüm kişiler, belirli ulusal, dini, siyasi ve akademik grup veya kurumun kolektif düşüncesini ifade etmektedir. Fakat rastgele örneklem eksikliği ve az sayıda katılımcıyla yaptığım görüşmeler temsil yetmezliği sorununa yol açmaktadır.

Tezin kapsamının, Karadağ ve Türkiye'nin ikili ilişkileriyle sınırlıdır. Karadağ üzerine yapılan bu çalışmada, Karadağlı Müslümanlar araştırmanın ana öznesidir. Dolayısıyla bu çalışma ne küresel ne de makro bölgesel bağlamda kapsamlı bir Neo-Osmanlıcılık analiziyle uğraşmamaktadır. Bunun yerine, Neo-Osmanlıcılık konusunda en geniş akademik uzlaşmayı bulmayı amaçlamakta ve sonuç olarak Karadağ'daki olası etkileri üzerine daha ileri projeksiyonlar yapmayı hedeflemektedir. Bu eser, Karadağ'da kurumsallaşmış bir Neo-Osmanlıcı politikanın varlığına dair nitelendirmelerden uzak durmaktadır. Aksine Neo-Osmanlıcı paradigmanın Karadağlı Müslümanlar üzerinde bir etkisi olup olmadığını test etmekte ve böyle bir etki varsa, bunun sonuçlarını genel bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Saha çalışmasının nispeten küçük bir coğrafi bölgede (Sancak'ın Karadağ tarafı, Cetinje, Podgorica illeri ve kısmen ülkenin güneyinde yer alan kıyı şeridindeki illerde) yapılması bu çalışmanın bir diğer kısıtlamasını oluşturmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN BALKANLARA NEO-OSMANLICI AÇILIMI: BİR POLİTİKA MI, SÖYLEM Mİ?

Jeopolitik analizin nesneleri olarak ülkeler ya yaşayan coğrafi organizmalar ya da mekânsal olgular olarak görülür (Steinmetz, 2012:1). Bu anlayış doğrultusunda hassas duyarlılığa sahip refleksleri gelişmiş iyi bir siyasi strateji uzmanı, küresel siyasi ölçeği kapsamlı değerlendirebilir. Yaptığı doğru analiz sonrasında geleceğe dair olası projeksiyonları önceden sezerek ülkesinin konumunu istenilen yöne doğru şekillendirebilir.

Sosyalist bloğun yıkılması, Türkiye’nin Balkan ülkeleriyle ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Sovyetler Birliği’nin dağılması, Maastricht Antlaşması ve Yugoslavya’nın parçalanması Avrupa’daki güç dengeleri değiştirmiştir. Değişen güç dinamikleri Türkiye’nin Demir Perde’nin ardında kalan komşularıyla ilişkilerini de etkilemiştir.

Soğuk Savaş’tan başından itibaren Türkiye’nin Balkanlara yönelik dış politikasında kimlik siyaseti önemli bir yer tutmaktadır. 1990 sonrası dönemde ise kimlik siyasetiyle pragmatizm iç içe geçmiştir. Demir Perde’nin dağılmasıyla Türkiye, Batı’nın gözünde Sovyetler Birliği’ne karşı denge unsuru özelliğini kaybetmiştir. Türkiye’nin Batı Avrupa ülkeleri ve ABD ile ortak düşmanı SSCB’nin dağılmasıyla Türkiye uluslararası siyasi düzlemde yalnız kalmıştır. Bu durum, Türkiye Cumhuriyeti devletinin dış politika stratejilerini yeniden şekillendirmesine yol açmıştı. 1990’larda, Türkiye’de hâkim olan siyasi figürlerin amacı, eski sosyalist ülkelerle kurulacak iş birlikleriyle bir etki alanı yaratmaktı. Bu amacı gerçekleştirmenin yegâne yolu ise çeşitli etnik, dilsel ve dini toplulukların barış içinde bir arada yaşamasında rol oynamaktı. Farklı toplulukları bir araya getiren çatı unsur olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun ortak mirasına dayanan modern anlamda çok kültürlülük kavramının hayata geçirilmesi bunun bir örneğidir (Yavuz, 2020:118). Bölge sathında coğrafi, askeri ve ekonomik açıdan çevresindeki ülkelere kıyasla güçlü olan Türkiye, liderlik rolünü üstlenecekti. Bu sayede bölgesel ve hatta makro-bölgesel bir güç haline gelmeyi hedefliyordu.

2.1. Bölgesel Güç Olarak Türkiye

Bu bölümde, tez kapsamında birbirinin yerine kullanılan “bölgesel faktör” veya “bölgesel güç” terimleri incelenecektir. “Bölgesel güç” etiketinin teorik önkoşullarını vurgulamak ve “Bölgesel güç” olarak Türkiye’nin bulunduğu pozisyonu karşılaştırmalı olarak irdelemek literatürde çokça kullanılan bu kavramın işlevselliğini sorgulamak açısından faydalı olacaktır.

Soğuk Savaş dönemi dış politikasına dair hâkim literatür, ABD ve Sovyet Birliği’ne odaklanmıştır. Bu iki aktör dışında kalan nispeten küçük rollere sahip bölgesel güçler arasındaki jeopolitik ilişkilere dair çalışmalar literatürde büyük bir boşluk oluşturmaktadır. Beck (2006) ve Nolte (2010) gibi isimlerin eserleri de dahil olmak üzere Soğuk Savaş sonrası yapılan birçok çalışma bir ülkeyi bölgesel bir güç olarak tanımlamak için bazı kıstaslara uygunluğunu irdelemektedir. Örneğin bir ülkenin bölgesel güç olarak addedilmesi için gerekli materyal kaynaklara sahip olması, kendisini bölgesel güç olarak tanımlaması ve aynı zamanda diğer ülkeler tarafından da bu pozisyonun kabul edilmesi gerekmektedir. Bu hususlarla meseleye yaklaşıldığında Türkiye için, “orta güç” terimini kullanmak daha uygun olacaktır:

“Orta güç ülkeler, askeri güce, doğal ve ekonomik kaynaklara ve stratejik konuma sahip olan ülkeler için kullanılmaktadır. Barış zamanında büyük güçler, orta güçteki ülkelerin desteğini ister; savaş zamanında ise orta güç ülkeler, büyük güce karşı bir savaşı kazanma umudu olmamasına rağmen, büyük gücün saldırarak sağlayacağı faydadan büyük güce daha fazla zarar verebilir.” (Berridge, 2014:17).

Flemes, “bölgesel güç” olarak sınıflandırılabilen ülkeleri şu şekilde tanımlar:

1. Açık bir şekilde liderlik iddiası olan,
2. Gerekli güç kaynaklarına sahip olan,
3. Dış politika araçlarını nasıl kullandığını net bir şekilde belirten,
4. Diğer devletler tarafından önder rolü kabul edilen (Flemes, 2007:8).

Flemes’in ilk kriter olan liderlik niyetinin açık bir şekilde belirtilmesi, geçtiğimiz 20 yıl boyunca Ankara’nın yürüttüğü diplomatik retorikte açıkça görülmektedir. AKP hükümetlerinin mevcut retoriği, önceki dönemlerde iktidara

gelen hükümetlerin izolasyonist anlatısıyla uyumlu değildir. Neo-Osmanlıcılık olarak adlandırılan bu tartışmalı retorik, dış politika stratejilerini laiklik ilkesi çerçevesinde geliştiren hükümetlerin sürdürdüğü izolasyonist anlatımla çelişmektedir (Taşpınar, 2008:15). Türkiye'nin iç meselelerine bakıldığında, Neo-Osmanlıcılık kavramı Kemalist doktrinle birçok açıdan çatışmaktadır. Fakat buna rağmen küresel güvenlik mimarisinin yeniden şekillendirilmesiyle, Türkiye Cumhuriyet'in kuruluş ilkelerinin mevcut iktidar elitleri tarafından da benimsendiği gözlenmektedir. Buna istinaden AKP hükümetlerini laiklik karşıtlığıyla suçlayan muhalefet çevreleri dahi Türkiye'nin yeni bölgesel ve küresel bakış açısının kabul etmiştir.

Coğrafi konumu, yüz ölçümü, nüfusu, askeri ve ekonomik gücü ile Türkiye, gerekli güç kaynaklarına sahip olma kriterini de karşılamaktadır. Avrupa ve Asya arasında doğal bir köprü olan Türkiye, son derece önemli bir coğrafi konumda bulunmaktadır. Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu ve Doğu Akdeniz'in kavşağında konumlanan Türkiye, Akdeniz'i Karadeniz'e bağlayan ana geçitleri kontrol etmektedir. Türkiye'nin yüz ölçümü yaklaşık 780,000 km²'dir. Son yapılan sayıma göre resmi nüfusu ise 85 milyondan fazladır. Komşuları ile kıyaslandığında Türkiye, İran ve Rusya dışında Avrupa'daki herhangi bir ülkeden daha büyüktür (Dewdney & Yapp, 2022).

Türkiye, NATO'nun en güçlü üyelerinden biridir. Bünyesinde çok yönlü ve iyi eğitilmiş ve teçhizatlandırılmış askeri birimler mevcuttur. Ordusunun en güçlü unsuru Kara Kuvvetleri olan Türkiye, başarılı hava ve deniz filoları da bulunmaktadır. Ülkenin askeri altyapısı büyük ölçüde diğer NATO üyelerinden bağımsız olarak gelişmektedir. Türkiye, askeri ve teknolojik kapasitesini düzenli olarak modernize etmektedir. Türkiye'nin 2022 GSYH'si 1,19 trilyon ABD dolarına ulaşmaktadır. Ayrıca Türkiye, on yıllardır süren üstel büyüme eğilimini devam ettirmektedir.³ Tüm bu olumlu gelişmelerin yanı sıra, ülkede artan enflasyon ve yıllık cari açıklar Türkiye'de gizli bir devalüasyonu beraberinde getirmiştir. Türk lirasındaki değer kaybıyla mücadele eden Türkiye'de, yıllık enflasyon oranı Aralık 2023'te %64,77'ye ulaşmıştır (Trading Economics, t.y.). Türkiye sahip olduğu güvenilir endüstriyel altyapı ve doğal enerji kaynaklarıyla, Avrupa'nın doğal gaz ithalatında için hayati bir

³ Daha doğrusu, 2015 ABD doları cinsinden ifade edilen sabit GSYH (The World Bank Group, t.y.).

role sahiptir. Ülkenin Avrupa enerji transitindeki öneminin önümüzdeki yıllarda giderek artması beklenmektedir (Jones, 2022; Tavsan, 2022).

Üçüncü kriter olarak yer alan dış politika araçlarının kullanımı, belki de bölgesel güç olabilmenin en açık göstergesidir. Son yirmi yıl boyunca Türkiye, çeşitli ülkeler arasında cereyan eden olaylarda sıkça arabuluculuk yapmaktadır. Dışışleri bakanı olarak görev yaptığı dönemde Davutoğlu, arabuluculuğun hem karşıt taraflara hem de arabulucuya getirdiği faydaları vurguladı (T.C. Dışışleri Bakanlığı, t.y.a). Gerçekten de, AKP döneminde Türkiye bölgede önemli bir arabulucu haline gelmiştir. Ankara'nın, Suriye iç savaşı öncesi İsrail-Suriye anlaşmazlığı (Stratton, 2008) veya İran ile ABD arasında arabuluculuk (Meral, 2022) yaptığı faaliyetler, Türkiye'nin uzlaştırıcı gücünün birkaç örneğidir. Ankara'nın Rusya ve Ukrayna arasındaki diplomatik arabuluculuk girişimi en güncel örneklerden biridir.

Türkiye, bölgesel iş birliğini teşvik etmenin ve yıllık bütçelerinde dış yardımlara fon ayırmanın yanı sıra, çeşitli yaptırımlar da uygulamaktadır. Ayrıca askeri operasyonlar yürüttüğü de gözlenmektedir. Türkiye'nin özellikle güney sınırında ve Balkanlar'da bir dizi operasyona katılmıştır: 1995'ten bu yana tüm NATO liderliğindeki operasyonların bir parçası olan Türkiye, Kosova'da KFOR içerisinde aktif rol oynamaya devam etmektedir (Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, t.y.).

Ukrayna'da devam eden savaşta Ankara'nın güçlü bir arabuluculuk rolü üstlendiği göz önüne alındığında, diğer devletler tarafından liderlik rolünün kabul edilmesi kriterinin de karşılandığı söylenebilir. Başka bir örnek vermek gerekirse, İsveç ve Finlandiya'nın NATO'ya kabulü konusunda Ankara'nın pazarlık yapma gücü gösterilebilir (NATO, 2022). Türkiye'nin diplomatik ağırlığının kabulü Kremlin'in basın sekreteri ve Türkolog Dmitry Peskov tarafından şu şekilde açıklanmıştır:

“NATO'nun bir üyesi olarak Türkiye her zaman büyük bir bölgesel güç olmuştur. Buna rağmen, özellikle Erdoğan döneminde, NATO üyesi olupta bağımsız hareket etme gücüne sahip devletler arasında en baskın devlet haline gelmiştir. Artık Türkiye, NATO içerisinde kendi çıkarlarını savunma gücüne sahip olan bir ülkedir.” (Cura, 2022).

Peskov'un bu sözleri, Türkiye'nin Flemen'in bölgesel güç tanımını oluşturan dördüncü kriteri de karşıladığını gösterir. Balkanlar'a gelince, yarımadadaki

huzursuzlukların son yirmi yılda sakinleştiği görülmektedir. Dahası, Karadağ güvenlik mimarisi uzmanı ve Karadağ'daki *Değişim Hareketi*'nin başkanı Nebojša Medojević'le yaptığım görüşmede dile getirdiği üzere;

“Batı, Balkanlar’da sınırların yeniden düzenlenmesini gerektirecek bir çatışmanın yaşanacağını öngörmüyor. Üstelik Türkiye, Batılı ülkelerin gözünde Güneydoğu Avrupa’nın istikrarına katkıda bulunan önemli bir aktör. Ayrıca, temelde arkasında hiçbir küresel güç durmasa da veya açıkça karşı koymasa da Türkiye yalnızca kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden ve saygı duyulan bir makro bölgesel aktör olacak kadar güçlü.”

Medojević’ Türkiye’nin mümkün olan etki alanı tarif ederken, hükümetlerin akılcı hedeflerle hareket ettiğini vurgular. Ayrıca Medojević, Türkiye’yi Çin, Rusya veya Amerika Birleşik Devletleri seviyesinde bir küresel güç statüsünde değerlendirmemektedir. Tam tersine, Türkiye’nin etki alanının kapsamı, makro-bölgesel bir plana dayanmaktadır. Kısacı Türkiye, doğrudan herhangi bir büyük güce meydan okuyacak kadar güçlü değildir. Fakat Türkiye, bulunduğu bölgede faaliyet göstermek isteyen büyük güçlerin dikkate alması gereken bir aktördür.

2.2. Neo-Osmanlılık: Kavram, Özellikleri ve Doğuşu

Neo-Osmanlılığın kesin ve kapsamlı bir tanımını yoktur, çünkü tüm yönlerini kısa ve öz bir şekilde belirtmek zordur. Hakan Yavuz, Türkçeye *İmparatorluk için Nostalji* olarak çevirebileceğimiz *Nostalgia for the Empire* adını verdiği kitabında, Neo-Osmanlılığın meta düzeyde modern Türkiye Cumhuriyeti’nin milli varlığının zihniyetini oluşturduğunu belirtmektedir. Neo-Osmanlılık “İslamcılığın baskın söylemi, Osmanlı ihtişamına dair kalan anılar ve Türk ulusunun tarihi kökleri olan bir bölgesel güç olarak yeniden inşa etme isteğinin belirgin bir ilişkiler ağıdır” (Yavuz, 2020:201). Yavuz, “Neo-Osmanlılık” teriminin ilk kez İngiliz gazeteci David Barchard tarafından 1985 yılında ortaya atıldığını söyler. Türkiye’nin olası gelecek yönelimlerini tartışırken Barchard, Neo-Osmanlılığı kısa ve yerinde “Osmanlı İmparatorluğu geçmişinin bilinci” olarak tanımlamıştır (Yavuz, 2020:4). Önde gelen bir Yugoslav/Sırp akademisyen ve eski Yugoslavya’nın Türkiye büyükelçisi olan Darko Tanasković, bu paradigmaya ilişkin jeopolitik yönleri vurgulayarak Neo-Osmanlılığın şu şekilde tanımlar:

“... çağdaş Türkiye’nin, Osmanlı İmparatorluğu’nun meşru mirasçısı olarak, genel ruhani, kültürel ve siyasi mirasını yeniden onaylaması gerektiği kompleks bir makro-ideolojik platformdur. Bu ideolojinin amacı, gerçekleşmekte olan küresel güç ve etki dağılımı içinde, uluslararası arenada güçlü aktörlerden biri olarak rolünü güvence altına almak ve etkin bir şekilde oynamaktır” (Tanasković, 2010:8).

Dolayısıyla bu terimle, modern Türk dış politikasında Osmanlı mirasının izlerine atıf yapılır. Aynı zamanda Neo-Osmanlılık, Türkiye’nin, Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle bölgede ortaya çıkan güç boşluğunu doldurma arzusuyla hareket ederken ortaya çıkan bir siyaset yapma biçimi olarak ele alınır (Murinson, 2006:945). Terim, çoğunlukla Türkiye’de siyasi spektrumun solunda kalan kesimlerden gelen eleştirilerle popülerleştirilmiş ve o zamandan beri siyaset bilimi literatüründe önemli bir kavram olarak yer almıştır (Tanasković, 2010:10).

Neo-Osmanlılık, sıklıkla birbirleriyle çelişen çeşitli dünya görüşlerinin bir karışımıdır. Modern Türkiye’nin benzersiz stratejik esnekliği ve son derece Machiavellist ruhlu pragmatizmi, mevcut tüm ideolojik, siyasi, propagandist, ekonomik ve diğer araçların bir kombinasyonu ile ifade edilmektedir. Üstelik bu pragmatizm hem iç politikada hem de uluslararası düzeyde politikalarla yansımaktadır. AKP dönemi stratejistlerinin sürekli yenilik ve kıvraklıkla görünüşte uyumsuz unsurları bir araya getirerek hareket etmeleri bir norm haline gelmiştir. Son yıllarda Türkiye, karar vermesi gerektiğinde belirleyici ve çıkarlarına sadık kalmak koşuluyla, bu uygulamayı kararlı bir şekilde sürdürmüştür (Danforth, 2008:90-91).

AKP hükümetlerinin dış politika rejimine muhalefet eden kesimin en büyük eleştirisi, siyasi iktidar yapısının “Neo-Osmanlı” davranışının, Türk toplumunun giderek tartışmalı bir şekilde gizli bir “yeniden İslamlaşma” sürecinin tezahürü olması yönündedir (Hristov, 2019:150-151). Gerçekten de Türkiye’de İslam’ın derin, hatta geri dönülemez şekilde kök salmış olduğu aşikardır.

Neo-Osmanlılığın temel özelliklerinden biri, Türk toplumunda İslami bir karakter ve *modus vivendi*’yi yeniden tesis etme eğilimidir; bu özellik, Türkiye’nin genelinde sekülerizme dayanan sosyo-politik ortamıyla paradigmatik bir anlaşmazlık içindedir. Türk sosyolog Ahmet Kuru’ya göre, Türk laikliği öncüsü olan Fransız laikliğine son derece benzemektedir. Hatta Türk laikliği dinsel eğilimlere karşı çok daha kısıtlayıcıdır (Kuru, 2009:198). Benzerliklerinin nedeni, her *ancient regime*’in

doğasında olan “*eski monarşi ile dini hegemonya arasındaki evlilik*”te yatmaktadır. Bu “evlilik”, önünde sonunda cumhuriyetçi hareketleri tetiklemektedir (Kuru, 2009:23). Gerçekten de cumhuriyetçi hareket, Türkiye’ye olumlu bir miras bırakmıştır. Cumhuriyetçiliğin rasyonalizmi ve sertliği, Yunan halkına karşı düşmanlığını bastırdı. Türkiye’yi Birinci Dünya Savaşı’nın utançlarından arındırdı. Ayrıca ülkeyi önceki rejimin durağan kurumlarından kurtardı. Türkiye devletinin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü korudu. Ülkeyi muasır medeniyetler seviyesine çıkararak İkinci Dünya Savaşı’nın yıkımlarından uzak tuttu. Kemalizm Türkiye’yi birçok cephede oldukça derinden değiştirdi. Kemalist mirasın silinmesi kolay olmayacaktır. Bu iki bakış açısı (Kemalizm ve Neo-Osmanlıcılık), Türkiye’nin sosyo-politik anlaşmazlıklarını oluşturan temel paradigmadır. Kemalizm ve Neo-Osmanlıcılık arasındaki çatışma aynı zamanda Türk toplumun ikili yapısını gözler önüne sermektedir. Kemalizm ve Neo-Osmanlıcılık bir bakıma birbirini tamamlamaktadır.⁴

Uluslararası düzeyde Neo-Osmanlıcılık, Kemalizm’in aksine, ulusal olarak bölünmüş küçük topluluklar pahasına İslam’ı ve birleşik bir İslam cemaatini veya *ümmetini* yeniden tasdik etmektedir. Etno-kültürel açıdan çeşitli milletler arasında yayılan İslam sempatisi, Balkan Müslümanlarına yaklaşmak için bir başlangıç noktasıdır. Ankara, Balkanlarda, Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla, kendi dini diplomasisini geliştirmiştir. Türkiye yerel Müslüman topluluklarla yakın iş birliğini gerçekleştirmiş ve yapmış olduğu bağış ve yardımlarla bölge halkı nezdinde hayırseverlikleriyle öne çıkmaktadır. Diğer Müslüman ülkelerin (özellikle Suudi Arabistan ve kısmen İran’ın) bölgedeki etkileri giderek azalırken, Türkiye Balkanlardaki İslami düşüncenin yönünü belirleme konusunda belirli bir özgürlük kazanmaktadır. Karadağ örneği özellikle ilginçtir. Diyanet ve Türk İslam toplumu, Karadağ İslam Birliği’nde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Diyanet’in özel konumu,

⁴ Kemalizm ve neo-Osmanlıcılık birbirine zıt karşılıklar olsa da, bu ikisi arasında keskin ve uzlaşmaz bir karşıtlık olduğunu varsaymak yanlıştır: Türkiye’nin esasen bir ulus devlet olarak kabul edilmesi, milliyetçi anlatı, pro-batı yönelim, herhangi bir dini aşırıcılığı reddetme, ulusal çıkarların takibinde pragmatizm gibi konular, bu iki vizyonun ortak bir zemin paylaştığı birçok mesele arasındadır (Taşpınar, 2011:3-5).

Karadağ İslam toplumunun çalışmalarını düzenleyen yasayla da tanınmaktadır. Bu konu çalışmanın dördüncü bölümünde daha detaylı ele alınacaktır.

Türkiye, bölgede dini etkisinin yanı sıra kültürel etkisiyle de aktif bir şekilde yayılmaktadır. Son yıllarda Türkiye, Balkanlar'daki Osmanlı kültürel mirasını Türk İş birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) aracılığıyla yeniden inşa etmiştir. Ayrıca Türk dili ve kültürünün tanıtılması amacıyla kurulan Yunus Emre Enstitü'leri de bölgede önemli konumdadır. Türkiye'nin burs programları, Balkanlardan birçok öğrenciye eğitim fırsatı sunmaktadır. Türkiye'nin çıkarlarını desteklemeyi amaçlayan bir dış politika organı olan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) tarafından da çeşitli burs programları ve faaliyetler yürütülmektedir (Baklacioğlu, 2015:63-64).

Ayrıca, çeşitli Türk dizileri Balkanlarda severek izlemekte, bunların birçoğu Osmanlı ihtişamını ve İslami ahlaki değerleri temsil etmektedir. Bu diziler, Balkanlardaki özellikle kadın izleyiciler arasında büyük popülerlik kazanmıştır. Türk dizilerinin izlenme oranı yerel yapımları bile geçmiştir. Yukarıda bahsedilen ve benzeri araçlarla Türkiye, kendisini yüksek kültürel ve eğitim standartlarına sahip bir destinasyon olarak yeniden markalaştırmayı başarmıştır. Türkiye'nin elçilik, konsolosluklar ve uzman ataşeler aracılığıyla aktif bir diplomatik ağı da bulunmaktadır. Ayrıca, temsilci Türk iş insanları düzenli olarak Türk devlet adamlarını Balkan gezilerinde takip etmektedirler.

Tarihsel süreç içerisinde Neo-Osmanlıcılığın ortaya çıkışına da kısaca bakacak olursak Kemalizme yöneltilen ilk reaksiyondur. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, Türkiye'de çok partili hayata geçildi. Batı standartlarına göre çok partili sistemin demokratikleşmesinin, İslam ülkelerinde uygulanması durumunda, er ya da geç İslamcı veya pro-İslami partilerin iktidara gelmesine yol açtığı bir tür gerçektir (Nasr, 2005:14; Garcia-Rivero & Kotzé, 2007:614-615). 20'inci yüzyılın ikinci yarısında, İslamcılığın yeniden canlanması kaçınılmaz bir gerçek haline gelmiştir. Bu tür olaylar, ülkenin laik ve devrimci mirasının geleneksel koruyucusu olan Türk Ordusu'nun silahlı tepkisine yol açmıştır (Kuru, 2012:38). Ne olursa olsun, Kemalizm'in aşamalı revizyonu, siyasi koşulların Osmanlı ve İslami karakterin yeniden dirilişine ne kadar izin verdiğine bağlı olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin neoliberal ekonomiye geçişinin mimari olan Turgut Özal'ın iktidara gelmesiyle daha önce öngörülemeyen ulusal çıkarlar yeniden değerlendirilmiştir. Bu dönemde, Neo-Osmanlılık çağdaş çizgilerini almaya başladı: Komşularıyla öncelikli olarak ekonomik ilişkilerin teşvik edilmesi, *Türk-İslam sentezi* (Türkiye'nin İslami karakterini koruyarak modern bir sivil devlet olabileceği düşüncesi), Osmanlı geçmişine dair nostaljinin canlandırılması gibi adımlar Özal'ın görev süresi boyunca gerçekleşti. O dönemin devlet doktrini, büyük ölçüde Özal'ın dinamik kişiliğini hem iç hem de dış politikada çeşitli politik, ekonomik, askeri, dini ve diğer yapılarla iş birliği yapma isteğini yansıtmaktaydı (Laçiner, 2009:158). Onun fikirleri, Türk ekonomisinin neredeyse tüm alanlarında önemli bir ilerlemeye yol açan proaktif ve liberal ekonomi politikalarıyla desteklendi (Laçiner, 2003:167). Özal'a göre Türklüğün tanımı, Osmanlı geçmişini reddetmeyen dinen Müslüman olan kişidir. Özal için, bir Türk bu iki yönü birleştirerek ekonomik güçle yeniden bölgesel olarak büyük bir güç olma arzusuna ulaşacaktır (Yavuz, 2020:110). Özal, İslami düşünce ve Batı'nın teknolojik üstünlüğünden derin biçimde etkilenmiştir. Özal, bu iki unsuru kendi türünde Güney Avrupa'nın bir Piemonte'si olabilecek potansiyele sahip bir millet olarak birleştirebileceğine inanıyordu.

Özal'ın ölümü ardından koalisyonlarla çalkalan Türkiye siyasetine yeni bir soluk muhafazakâr-demokrat ve reformistlerin kurduğu Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin iktidar olmasıyla geldi. Bazılarına göre, bu parti on yıllardır kurulan İslamcı partiler sonuncusuydu (Yılmaz & Bashirov, 2018:1822). Fakat aksine AKP'li stratejistler ise pragmatik ve uzlaşmaya hazır olduklarını, her zaman ortaya çıkan yeni siyasi durumlara uyum sağlayabildiklerini göstermişlerdir. Ayrıca her zaman İslamcılığa dair iddiaları reddetmektedirler. Bunun yerine, kendi partilerini Avrupa değerlerine saygı gösteren muhafazakâr ve demokratik bir siyasi yapı olarak nitelendirmektedirler (Hale, 2005:293). AKP siyasetçileri, Balkanlarda sadece Müslüman toplulukların siyasi temsilcileriyle değil, tüm halkla samimi ilişkiler sürdürmeye çalışmaktadır. Türkiye'nin Cumhurbaşkanı ve AKP lideri Recep Tayyip Erdoğan, Batı Balkanlar'ın tüm liderleriyle, hatta en radikalleriyle bile kişisel ilişkilerini geliştirmeye özen göstermiştir. Bu tür uygulamalar devletin diğer düzeylerdeki temsil kabiliyetine de yansımaktadır.

AKP'nin dış politikalarını büyük ölçüde etkilediği iddia edilen isim Ahmet Davutoğlu'dur. Kendisi, siyasi kariyeri boyunca dış politika konusunda başbakan başdanışmanlığı, dışişleri bakanlığı, başbakanlık ve AKP genel başkanlığı yapmış önemli bir akademisyenidir. Sonraki bölüm, Profesör Davutoğlu'nun bu çalışmanın araştırma konusuyla ilgili çalışmaları değinecektir

2.3. Türkiye'nin Balkanlar'daki Stratejik Derinliği

Bu bölümde, bu çalışmanın çatısını oluşturan Davutoğlu'nun imza eseri *Stratejik Derinlik*'te yer alan temel fikirler tartışılacaktır. Türkiye'nin trans-bölgesel bir aktör olma potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda, stratejik derinlik kavramının Türkiye Cumhuriyeti devletinin bölgesel güç olarak konumlanmasını nasıl ele aldığı incelenecektir. Tezde bu çalışmaya yer verilmesinin asıl sebebi, Davutoğlu'nun bu kitapta Türkiye'nin bölgesel güç olabilmesi için gereken temel politika yönergelerini belirlemesi ve Türkiye'nin Balkanlar'ın Müslüman nüfus yoğunluklu bölgelerine odaklanması gerektiğini vurgulamasıdır.

Akademik çevrelerin önemli bir kısmı, Davutoğlu'nu "Türk Kissinger"i olarak adlandırır. Davutoğlu'nun dış politika doktrinini Neo-Osmanlılık olarak tanımlansa da Davutoğlu bu savı kesin bir dille reddedilmektedir" (Sabah, 2009). Fakat pratiğe bakıldığında Davutoğlu (2001:84-90), Turgut Özal'ın fikirlerini Neo-Osmanlıcı'lığın doktrinleriyle birleştirmektedir. Yine de akademik literatürde "Neo-Osmanlılık" zarfıyla ileri sürülen görüşler, *Stratejik Derinlik*'te de ele alınmaktadır. Profesör Davutoğlu, Özal'ın Türkiye'nin bölgesel güç olması için ortaya koyduğu bazı temel prensipleri benimsemiştir. Bunun en bilinen örneği, İslam'ın modernizm ve demokrasi ile uyumlu olduğu fikridir. Ayrıca Özal'ın ideali olan ancak dönemin şartları gereği bir türlü uygulamaya konamayan "*komşularla sıfır sorun*" doktrini de Davutoğlu'nun dış işleri bakanlığı döneminde benimsenmiştir (Avatkov, 2018:82).

Murinson (2006:947), Davutoğlu'nun stratejik derinliğini iki ayak üzerinde inşa ettiğini iddia etmektedir: tarihsel ve coğrafi derinlik. Davutoğlu, Türkiye'nin benzersiz bir coğrafi konumda bulunduğunu (Balkanlar, Karadeniz, Levant ve Hazar havzalarının merkezinde) ve Afro-Avrasya'nın kavşağında ve dünyanın *Heartland*

bölgesinin girişinde yer aldığını belirtmektedir (Davutoğlu, 2001:110). Türkiye'nin tarihsel derinliği düşünüldüğünde, Davutoğlu, *Pax Ottomana*'nın eski kültürlerin kesişiminde bulunduğunu savunmaktadır (Davutoğlu, 2001:15). Ayrıca, post-Roma dünyasındaki en istikrarlı dönemin, Osmanlı döneminde, imparatorluk sınırları içinde gerçekleştiğini belirtmektedir (Davutoğlu, 2001:537-538). Davutoğlu, bu tarihsel derinliğin, coğrafi derinliği meşrulaştırdığını ve Türkiye'nin Balkanlar'daki çıkarlarını hatırlattığını vurgulamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve dolayısıyla Balkanlar'ın, Osmanlı altın çağında dünyanın hem kültürel hem de ekonomik hem de politik merkezi olduğunu belirtmektedir (Murinson, 2006:951-952).

Türkiye'nin Balkanlara yönelik dış politikasına bütüncül yaklaşan Davutoğlu, bu eserinde Karadağ'dan yalnızca bir kez bahsetmektedir (Davutoğlu, 2001:313). Diğer Balkan ülkeleri üzerine yaptığı derinlemesine analizlerle kıyaslandığında, Davutoğlu'nun Türkiye'nin Balkanlar'a yönelik dış politikasında Karadağ'a komşuları kadar ehemmiyet vermediği gözlemlenmektedir. Bunun ardında yatan asıl mesele, Davutoğlu'nun Karadağ'ı daha geniş bir bölgenin parçası olarak değerlendirmesinde yatmaktadır.

2.3.1. Davutoğlu'nun Türk Dış Politikasının Beş Temel Taşı

Sözen (2010), Davutoğlu'nun yazılarında Türk dış politikasını yönlendirmeyi amaçlayan beş ana önceliği belirlemiştir. Bu önceliklerin Karadağ üzerindeki etkileri çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde incelenecektir. Bu ilkeler veya tespitler şu şekilde sıralanabilir:

1. Özgürlük ve güvenlik arasındaki denge: Bu ilke daha çok ülkelerin iç meseleleriyle ilgilidir. Türkiye'nin demografik olarak Müslüman nüfus yoğunluklu bir ülke olduğu bir gerçektir. Bu ilke, AKP liderliğindeki hükümetlerin ülkenin güvenliğini tehlikeye atmadan bireysel özgürlükleri hayata geçirme arzusundan kaynaklanmaktadır.

2. Komşularla sıfır sorun: Bu misyonla yola çıkılsa da günün sonunda asıl hedef yaşanan anlaşmazlıkların en azından önemini azaltmakla sonuçlanmaktadır. Sıfır sorun politikası siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler aracılığıyla ikili/çok taraflı

ittifakların güçlendirilmesine dayanmaktadır. Dostane ilişkilerin önündeki her türlü engel ortadan kaldırılmalı veya göreceli hale getirilmelidir. Türkiye'nin sıfır sorun politikasına olan bağlılığı, Balkanlar'da açıkça görülür. Türkiye Balkan ülkelerinin tamamıyla (bazı anlarda Yunanistan hariç) oldukça samimi ilişkiler kurmaktadır (Sözen, 2010:115-116). Bunun en iyi göstergesi Türkiye'nin tüm tarihsel travmalara rağmen Sırbistan ile aynı düzlemde buluşabilme yeteneğidir. Bu ikili iletişimde, Türkiye için ehemmiyetli olan Kosova sorunu, profesyonelce resmi Belgrad-Ankara diyalogundan uzak tutulmaktadır. Odak noktası, ortak çıkarların bulunduğu ekonomik bağlar gibi diğer alanlara yönlendirilir.

3. Çok boyutlu ve çok yönlü politikalar: Daha önce iddia edildiği gibi, Türkiye eski tek yönlü dış politikasından ve buna bağlı olarak ABD ve NATO'ya olan bağımlılığından uzaklaşmıştır. NATO'ya olan bağlılığının sorgulamasına mahal vermeyen ve AB'ye yönelik hedeflerinden vazgeçmeyen Türkiye, Rusya, Çin, Orta Asya, Kafkasya, Orta Doğu ve Balkanlar'la bağımsız iletişim geliştirmeye yönelmiştir (Sözen, 2010:116-117). Türkiye, Batı Balkanlar'da ve dolayısıyla Karadağ'da bir yanda Rusya, diğer yanda AB ülkeleri varken “üçüncü” ana dış ortak olarak konumlanmıştır. Fakat Türkiye, diğer iki aktör kadar etkili değildir. Bölgede her ikisiyle paralel olarak hareket etmemektedir.

4. Sağlam esneklik: Bu diplomatik söylem belki de en iyi Davutoğlu tarafından açıklanmıştır. Davutoğlu'na göre sağlam esneklik, *“istediğinizi bilmeniz ve bu konuda kararlı olmanız, ancak diğer tarafın taleplerini ve müzakerelerini en esnek şekilde karşılamamız”* anlamına gelmektedir (Sözen, 2010:117). Kosova konusunda Türkiye'nin Sırbistan ile olan ilişkilerindeki tutumu bunun pratik bir örneğidir. Her ne kadar Ankara, Kosova'nın bağımsızlık arayışını desteklemekte kararlı olsa da, bir kazan-kazan sonucuna yol açacak her türlü uzlaşmaya da açıktır.

5. Ritmik diplomasi: Davutoğlu, uluslararası toplumdan en iyi şekilde faydalanabilmek için etkin bir diplomasinin temel bir gereksinim olduğunu düşünür. Türkiye'nin diplomatik ağını her düzey ve yönde genişletmenin önemini vurgulamaktadır. Davutoğlu'nun görev süresi boyunca sık sık yaptığı diplomatik ziyaretler ve yabancı temsilci kabulleri, Türk dış politikasında bir norm haline gelmiştir. Profesör, diplomasinin kapsamını genişletme konusunda da ısrarlıdır. Çeşitli

sektörlerden uzmanlar, ilgili alanlarda iş birliğini geliştirmek amacıyla Türk yetkililerin ziyaretlerini sıklıkla takip ettiğinden, Ankara insan kaynaklarını yoğun bir şekilde kullanmaktadır (Tanasković, 2010:43).

Profesör Davutoğlu, yukarıda belirtilen prensiplere Kemalist metodolojinin önemli yönlerini, özellikle laikliği, rasyonalizmi ve pragmatizmi dahil etmiştir. Bu prensipler İslamcı düşüncüyü canlandırmaya sadece fayda-odaklı bir yaklaşımda yardımcı olmuştur (Hristov, 2019:149-151). Davutoğlu katı bir şekilde Batı yanlısı yönelimi sorgulayıp Türkiye'nin faaliyetlerini diğer bölgelerde de genişletme konusunda ısrarcıdır. Fakat bunu ümmetçilik anlamına gelen ortak din birliği üzerinden değil pratik nedenlerden yapmaktadır. Her ne kadar Ankara yukarıda anlatılan varsayımlara sadık kalmaya çalışırken sorunlarla karşılaşmış olsa da uzun vadede sıfır sorun siyasetine zarar verebilecek her türlü engeli öngörebilecek, önleyebilecek veya en azından geciktirebilecek kapasiteye sahiptir.

2.3.2. Balkanlar'daki Müslüman Nüfus Yoğunluklu Bölgelerin Coğrafi Sürekliliği

Türkiye'nin Balkanlardaki stratejik derinliğini değerlendiren Profesör Davutoğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeden çekilmesinden sonra Müslümanların yoğun olarak yaşadığı belli başlı “adaları” belirlemiştir. Davutoğlu şöyle yazıyor:

“Boşnakların ve Arnavutların geleceği jeokültürel açıdan da jeopolitik açıdan da Balkanların anahtarı durumundadır. Balkanlardaki kaygan ve değişken bölgesel ilişkiler arasında Türkiye açısından değişmeyen en önemli stratejik öncelik ve unsur Osmanlı bakiyesi olan ve kendi kaderlerini Türkiye'nin bölgesel gücüne ve ağırlığına bağlayan toplumların kendi bölgelerinde kalarak güvenliklerini temin etme meselesidir. Bu durum Türkiye için sadece yerine getirilmesi gereken bir mesuliyet ve yük değil, aynı zamanda Balkanlardaki etkinlik alanı oluşturma'nın en önemli aracıdır. Kuzeybatı istikametinden başlayarak Bihaç-Orta Bosna-Doğu Bosna-Sancak-Kosova-Arnavutluk-Makedonya-Kırcaali-Batı Trakya hattı ile Doğu Trakya'ya ulaşan kuşak Türkiye açısından Balkan jeopolitiğinin ve jeokültürünün hayat damarı niteliğindedir” (Davutoğlu, 2001:317).

Bu pasaj, Boşnak ve Arnavut uluslarını, Türkiye'nin Balkanlar'da uluslararası bir nüfuz alanı kurma niyetinin temel aktörleri olarak tanımlamaktadır. Davutoğlu, bu

iki milletin refahına öncelik verilmesini ve coğrafi, kültürel ve siyasi olarak Türkiye'ye bağlanmasını önermektedir. Bahsettiği kemer, genellikle anti-İslamcı çevreler tarafından “yeşil koridor” ve ya “yeşil transversal” olarak adlandırılır. Burada yeşil renk, İslam’ın rengini temsil eder (Oberschall, 2000:991). Üstelik Davutoğlu, 1990’daki Sırp askeri operasyonlarının Doğu Bosna ve Kosova’da söz konusu bölgelerin coğrafi bağlantısını kesmek amacıyla yapıldığını iddia etmektedir (Davutoğlu, 2001:317-318).

Sancak bölgesi, Davutoğlu’nun iki ana Balkan müttefiki olarak gördüğü Boşnak ve Arnavut halklarının bir arada bulunduğu bir bölge olduğundan önemlidir. Sancak bölgesine ilişkin tarih yazımı, coğrafi ve demografik açıklamalar dördüncü bölümünde derinlemesine ele alınacaktır. Bu bölümün daha iyi anlaşılması açısından bu bölgenin önemli ölçüde Boşnak/Müslüman nüfusa sahip olduğu belirtmek yeterli olacaktır. Davutoğlu’nun vurguladığı kemer bağlamında Sancak’ın önemi, iddia edilen koridoru bütün olarak korumak için vazgeçilmezdir. Neo-Osmanlılık karşıtı birçok eleştirmen, özellikle Sırp akademik düşüncesinden gelenler, Panislamcı bir fikrin varlığından şüphelenmektedir. Sırp akademisi bu fikrin amacının “...Avusturya’dan sadece 120 mil uzaklıkta İstanbul’dan Bosna’nın kuzeybatısına kadar Müslümanların hâkim olduğu yönetimlerin bitişik bir zincirinin oluşturmak” olduğunu iddia etmektedir (Trifković, 2011:90).

“Yeşil koridor”, Ankara’nın Avrupa jeopolitik alanına girmek için iyi bir köprü oluşturabilir ve dolayısıyla Türkiye’nin Balkan Müslümanlarıyla yakın ilişki kurma çabalarının nedenlerinden biri de olabilir. Osmanlı mirası ve İslami kültürel merkez özelliklerinin vurgulandığı bölgeler, demografik özellikleriyle varsayımsal olarak İslam yanlısı faaliyetler için sağlam bir temel oluşturabilir. İslami kimliğin yayılmasıyla birlikte, Müslüman topluluklar için demografik yapılarının korunması ve artırılması da hayati önem taşır. Fakat, Türkiye İslami değerleri merkeze alarak bu fırsattan yararlanmayı amaçlayan tek ülke değildir. Büyük mali gücü ve Mekke ve Medine’ye yapılan hac ziyaretleriyle Suudi Arabistan (Telci & Peneva, 2019:249), çeşitli kültürel merkezler aracılığıyla da İran (Koppa, 2020:257) bölgede bulunan güçlü İslam devletleridir.

Harita 1: Batı Balkanların önemli bir Müslüman nüfusa sahip bölgeleri⁵

Fakat sağlam kanıt eksikliği nedeniyle Türkiye'nin "yeşil koridor" kurma gayesiyle bölgede olduğu varsayımdan ibarettir. Bu koridorun varlığı, Balkan Müslümanlarının menşe ülkelerinde bir bölücü unsur olarak zarfladığından genellikle reddedilir (Öktem, 2010:5). Yine de Bosna ve Kosova'da ve potansiyel olarak Sancak bölgesinde İslami terörist faaliyet alanları olduğundan şüphelenilmektedir (Berisa, Barisic, & Jonev, 2018:279). Yugoslav krizi sırasında Balkanlar'daki etnik çatışmaların ayyuka çıktığı dönemde, Müslümanlar gerçekten de Batı Bosna'dan

⁵ Tez için hazırladığım bu harita, Davutoğlu'nun vurguladığı bölgelerin batı tarafını göstermektedir. Sırbistan ve Karadağ'daki Müslüman nüfus genellikle Sancak (Sırp-Hırvatça: **Sandžak**) çevresinde yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla Müslüman nüfus kuzeybatıda Boşnakların ve güneydoğuda Arnavutların yerleştiği iki mikro havza arasında bir konumda bulunur. Üstelik bu toplulukların yayılımı Davutoğlu'nun bahsettiği kuşağı takip ediyor (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2016; Office of International Religious Freedom, 2022; Open Data Albania, 2013; MONSTAT, 2011; Statistical Office of the Republic of Serbia, 2023:115-116; Republic of Macedonia-State Statistical Office, 2002:518-581).

İstanbul'a uzanan aşırılık faaliyeti koridoru kurmakla suçlanıyordu (Morrison, 2018:57-58).

Günümüzde hem Balkan Müslümanlarının hem de Türkiye'nin radikal İslam ideolojisine bağlı reddedilmiştir. Güneydoğu Avrupa'da terör örgütlerini destekleme konusundaki suçlamalar Türkiye'ye değil, Arap ülkelerine yöneliktir. Ayrıca, cihatçı grupların hedef kitlesi toplumun geneli değil, çeşitli nedenlerle Vehhabî fikirlere yakınlık duyan bireylerdir. Türkiye, kendi içinde terörizm ve radikal İslamcılıkla ilgili sorunlar yaşayan bir ülke olarak görülmektedir. Üstelik hem Türk toplumunun hem de Balkan Müslümanlarının dini geleneklerinde Osmanlı mirasının izleri görülmektedir. İlmî ve hoşgörülü bir ahlakla karakterize edilen bu kültür, Arap ülkelerinde hâkim olan modern Vehhabî yorumların katı ve ilkel doğasına oldukça aykırıdır (Bechev & Öztürk, 2022). Ayrıca ve biraz şaşırtıcı bir şekilde, Balkanlarda radikal İslamcılar tarafından gerçekleştirilen bazı terörist eylemler, Batı Avrupa'daki finansal merkezlere sahip cihatçı vekillerle bağlantılıdır.⁶

Karadağ 1990'lardaki savaşın ve sonrasında ortaya çıkan radikal İslamcı grupların sıkıntılarını uzun yıllar yaşamamış olsa da günümüzde ciddi bir İslamcı unsur yoktur. Yine de, Bay Medojević'in dile getirdiği üzere;

"...radikal İslami unsurların varlığı 2010'ların ortalarında fark edildi ve ihtiyatı tetikledi. O zamandan bu yana, bu tür unsurların etkisi, böyle bir girişimin mevcut kârsızlığı nedeniyle büyük ölçüde azaldı, ancak hâlâ var."

2.4. Bölüm Sonu Notları: Söylem ve Politika Olarak “Neo-Osmanlılık

Bu bölüm, Neo-Osmanlılığın ne anlama geldiğini teorik olarak açıklamayı hedeflerken, aynı zamanda Türkiye'nin Balkanlar'a yönelik politikasının Neo-Osmanlıcı arzular tarafından şekillendiğine dair ilk araştırma sorusuna cevap vermeyi amaçlamaktadır. Bu bölümdeki tartışmaya göre, Türkiye'nin Balkanlar'daki dış politikası, sadece “Neo-Osmanlıcı” bir nostaljiden ibaret değildir. Aynı zamanda Kemalist ve Neo-Osmanlıcı çevrelerin bir uzlaşısıdır. Davutoğlu'nun fikirleri, kültürel

⁶ Sahada tanıştığım ve görüşme yaptığım birkaç kişi bu savı doğrulamamı sağlayacak bilgiler vermiştir.

İslam, Osmanlı geçmişi, revizyonizm, jeopolitik, İslami realizm ve pragmatizmin birleşimidir. Bu nedenle, Neo-Osmanlıcılık, Kemalist dış politika stratejilerine hem İslami değerleri hem de Osmanlı etkisini yeniden empoze etti.

Boşnak ve Arnavutların büyük ölçüde İslami karaktere sahip olduğu ve tarihsel olarak Balkanlar'da Osmanlı geçmişiyle barış bir şekilde yaşamaya devam ettiklerini yeniden hatırlatmakta fayda var. Bu gerçek, Türkiye'nin Balkanlar'daki yumuşak güç politikasının zaman zaman İslami izler taşımasının son derece pragmatik bir yansımasıdır. Türkiye'nin resmi söylemi zaman zaman tartışmalı olsa da son yıllarda neredeyse hiçbir diplomatik hata yaşanmamıştır. Tabii ki, Türkiye'nin bölgesel hedefleri, yayılmacı (irredentist) iddiaları ima etmemektedir. Ayrıca günümüzün uluslararası koşullarında böyle iddialar da mümkün değildir.

Neo-Osmanlıcılık terimi genellikle Türkiye'de ve yurtdışındaki AKP hükümetlerinin dış politikalarına kuşkucu yaklaşan çevrelerde negatif bir çağrışım taşımaktadır. Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet adamları tutarlı bir şekilde terimin kullanımından kaçınmaktadır. Hatta birçoğu faaliyetlerinin bu terimle açıklanmasına karşı çıkmaktadırlar. Ayrıca, "Neo-Osmanlıcı" bir politikanın olmadığı ve böyle bir kavramın abartıldığı yönünde bir itiraz da mevcuttur. Bu itiraz, Davutoğlu'nun görevden ayrılmasından sonra daha da artmıştır. Bunun sebebi "Neo-Osmanlıcı" anlatının kendisinin de sonraki yıllarda büyük ölçüde azalmasıdır. Buna bir kanıt, Balkanlar'da olası bir "Neo-Osmanlıcı" ajandaya karşı şüphenin azalması ve Balkanlar'daki genel kamu tartışmasında terimin daha az kullanılmasıdır.

Tam da bu yüzden politika ile söylem arasındaki farkı vurgulamak faydalı olacaktır. Uluslararası ilişkiler bağlamında politika, belirli bir hedefe yönelik hükümet ve kurumlarının uyguladığı kurallar ve yönergeleri ifade etmektedir. Bu tezde de bu bağlamda ele alınan politika, normatif bir kavramlar dizisidir. Ayrıca değişim üretebilecek bir aktör, politikayı destekleyebilecek, değiştirebilecek ve izleyebilecek tutarlı bir kurumsal aparat/çerçeve gerektiren bir eylem kılavuzudur (Meehan, 1985:293-295,307). Söylem ise, düşüncenin belirli bir sosyal ve bilişsel ortamda iletildiği bir dil sistemi olarak anlaşılabilir. Bu tür bir ortam güç ilişkilerinde, kültürel normlarda kendini gösterip hem söylemi inşa etmekte hem de söylem tarafından inşa edilmektedir (Morales-López, 2019:4-8; Erdogan, 2017:7-15). Burada, bir söylemin

(veya paradigmanın) sosyal etkileşimler ve fikirlerin iletişimi yoluyla politika yapımını ve devlet davranışını güçlü bir şekilde etkilediği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, bir politika kurumsal omurganın, siyasi ve normatif bir çerçevenin varlığını öngörmekte ve somut eylem ve olaylar yoluyla uygulanmaktadır. Buna karşılık, söylem belirli bir konu etrafında anlama ve iletişim kurma biçimiyle ilgilidir. Egemen söylem ise genellikle belirli bir politikayı şekillendirir.

Dolayısıyla, “Neo-Osmanlıcılığın” sadece bir söylem olduğunu varsaymak yanlıştır. Bunun yerine “Neo-Osmanlıcılık”, kültürel, sosyal ve diğer unsurların birleşim kümesi olan bir zihniyettir. Fakat tutarlı bir dış politikanın varlığına işaret edecek kurumsal bir temelden ve hükümet tarafından yapılmış açık bir ilandan yoksundur.

Türkiye’nin güncel yumuşak güç politikasını “Neo-Osmanlıcılık” olarak nitelendirmeyenlerin ana motivasyonu Türkiye’nin kişiselleştirilmiş diplomasiye artan eğilimidir. 2010’larda AKP hükümetleri gizli “Neo-Osmanlıcı” politikalarla hareket etmiş olsa da 20220’lerin Türkiye’sinde, karşı tarafın kim olduğu önemsenmeden fayda odaklı, pragmatik ilişkilere dayanan yeni bir diplomatik tarz benimsenmiştir (Aydıntaşbaş, 2019).

Son yıllarda, “Neo-Osmanlıcılığın” aşınmaya başladığı ve önemini kaybettiği görünmektedir. Türkiye’nin yasama ve yürütme organları (sırasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi [t.y.] ve T.C. Dışişleri Bakanlığı, [t.y.b]), özellikle Davutoğlu’nun ayrılışından sonra, “Neo-Osmanlıcılık” teriminden son derece az bahsetmiştir. Terimin mevcut olan az sayıdaki kullanımı ne devamlı ne de tartışmalarda merkezi bir konum üstleniyor. Bu nedenle, “Neo-Osmanlıcı” bir politikanın var olduğunu iddia etmek için yeterli veri bulunmamaktadır. Ne tutarlı bir düzenleme ne de kurumsal bir çerçeve mevcuttur. Üstelik bu politikalarda herhangi bir süreklilik de gözlemlenmemiştir. “Neo-Osmanlıcılık”, Türk dış politikasının “Osmanlı nostaljisi” ile motive olabileceği bir yapı/söylemden ibarettir.

Danforth, Neo-Osmanlıcılık terimini kullanan akademik çevreleri teriminin tam olarak ne anlama geldiğini bilmeden kullanmak ve ondan etkilenecek kadar saf olmakla suçlamaktadır. Tam da bu yüzden Türkiye’nin dış politikasını “Neo-Osmanlıcı” olarak etiketlemeye tamamen son verilmesini tavsiye etmektedir

(Danforth, 2020). “Neo-Osmanlıcılığın” özünde ne olduğuna dair henüz somut bir fikrin bulunmadığını iddia edenler, bu terimin oldukça kafa karıştırıcı içeriğini göz önüne alarak bu tarz bir söylem üretmekte haklı olabilirler. Bu terime yönelik terminolojik tartışmalar yakın zamanda bitecek gibi görünmüyor. Fakat Wastnidge’in dediği gibi, “Neo-Osmanlıcılık” çeşitli fikirlerin bir araya gelmesiyle oluşmuş ve bu fikirlerin çeşitli yorumlarını içermektedir: Uygulamanın bağlamı, Türk dış politikasını nasıl görüldüğünü belirlemektedir (Wastnidge, 2019:7-10).

Kavramın anlamsal belirsizliği nedeniyle, “Neo-Osmanlıcılık” terimi sıklıkla dini önyargılı ve laikliğe karşı olarak algılanır. Müslüman olmayan dünyada genellikle olumsuz bir şekilde yankılanır. Benzer şekilde, “Neo-Osmanlıcı” anlatı genellikle AKP ve AKP’nin lider kadrosu ile ilişkilendirildiğinden, AKP’ye muhalifler tarafından popülizm veya otokrasi gibi olumsuz çağrışımları olan kavramların bir şemsiye terimi olarak kullanılmaktadır (Yılmaz, 2021). Fakat uluslararası düzeyde, AKP’nin CHP liderliğindeki muhalefete karşı iktidarı kaybetmesi durumunda, iç politika konularında olası değişikliklere bakılmaksızın, yeni hükümetin onlarca yıl içinde edilmiş diplomatik konumdan vazgeçmesi pek olası değildir. Öte yandan, cumhuriyet prensipleri Türk toplumunda sağlam bir şekilde kök salmıştır. Ülkedeki en saldırgan İslamcılar bile Türkiye’nin Batı dünyasından ayrılmasını desteklememektedir.

Bu bir nevi sessiz uzlaşmanın kanıtları, politika yapımının doğal sözcüleri olan her iki tarafın siyasetçilerinin retoriğinde de görülmektedir. Aşağıdaki alıntı, Davutoğlu’nun Balkanlar hakkındaki düşünceleriyle karşılaştırıldığında, her iki büyük partinin de Balkanlar konusunda benzer görüşü paylaştığını göstermektedir. Muhalefet tarafında CHP eski lideri Kemal Kılıçdaroğlu, partisinin Balkanlar’a ilişkin görüşünü oldukça açık bir şekilde ifade etti:

“Balkanlar ve Rumeli, Türkiye için uzak diyarlar değil. Bunu sadece coğrafi yakınlığı kastederek söylemiyorum. Balkanlar ve Rumeli’yle güçlü tarihsel ve gönül bağlarımız var. Bugün ülkemiz nüfusunun 30 milyonu Balkan kökenli ve yine Balkanlarda 10 milyonu aşkın soydaş ve akraba topluluğumuz yaşıyor... Mutlaka Balkanlara ulaşmalıyız” (CHP, 2021).

“Neo-Osmanlıcılık”, negatif çağrışımlar taşıyor olsa da (Danforth, Batı’nın, Türkiye’nin Batılı müttefiklerinin olumsuz baktığı her şeye “Neo-Osmanlıcı” sıfatını

eklediğini iddia ediyor [Valansi, 2021]), teorik düzlemde “Neo-Osmanlılık”, Türk ulusal çıkarlarının teşvik edilmesini amaçlayan, İslami inançla yoğurulan ve komşularıyla olan geniş kültürel ve tarihsel bağlar tarafından önemli ölçüde desteklenen meşru bir fikirdir. Davutoğlu’nun argümanı, “Neo-Osmanlıcı” olsun ya da olmasın, Balkanlar’da yüzyıldır hasret kalınan barışının, Osmanlı barışı olduğu için var olduğunu iddia etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun kültürel, siyasi ve sosyo-ekonomik organizasyonları, yerel eyaletlere belirli (ancak eşit olmayan) özgürlükler getirmiştir. Bu, Balkanlar için daha fazla iç çatışmayı önlemek adına iyi bir tarihi model olabilir. Bunların ışığında, 21’inci yüzyıl Türk diplomatları, neredeyse bir yüzyıl önce oluşturulan pragmatik politikalara dini bir unsur ekleyerek, Türkiye’nin uluslararası yönelimi konusunda tam tersine hareket etmiştir.

Eğer “Neo-Osmanlılık” bu bağlamda, devletçilik eğilimlerini ima etmeyen ve Müslüman azınlıklar arasında ayrılıkçı arzuları kışkırtmayan bir fikir olarak anlaşılıyorsa, o zaman ideolojik bir husumet için alan olmayacaktır. Türkiye’nin yumuşak güç politikasının dini-kültürel bir bileşeni, Osmanlı geçmişinin hatırlanması yoluyla da meşru bir şekilde uygulanabilir. Taşpınar’a göre, Ankara’nın bir imparatorluk ajandasını izlemesi konusundaki endişelere rağmen, bu paradigmayı şu şekilde açıklar:

“Türkiye, “Neo-emperyalist” bir politika izlemiyor. Osmanlı İmparatorluğu’nu yeniden canlandırmayı amaçlamıyor. “Neo-Osmanlılık”, imparatorluk nostaljisinin yerine, temelde Türkiye’nin “yumuşak güç”ünü yansıtmakla ilgilidir – Doğu ile Batı arasında bir köprü, Müslüman bir millet, laik bir devlet, demokratik bir siyasi sistem ve kapitalist bir ekonomik güç” (Taşpınar, 2008:3).

Türkiye’nin uluslararası eylemlerine ilişkin “Neo-Osmanlıcı” anlatı belli ölçüde abartılı olsa da, “Neo-Osmanlıcılığın” Balkanlar’daki yankıları tüm tartışmalara rağmen devam ediyor gibi görünmektedir. Daha şüpheli bir göz, örtülü ve ince ayarlı bir “Neo-Osmanlıcı” politikanın ana hatlarını bile bulabilir. Yine de Karadağ örneği, bu tür unsurların yeterince belirgin olmadığını iddia etmektedir. Karadağ’daki Türk kurumlarının ve aktörlerinin manevraları gözlemlendiğinde, Karadağ’da Türk dış politikasının iki yönü belirlenebilir. İlki, tam olarak Karadağ Müslüman nüfusuna odaklanmıştır. Fakat bu yön Türkiye’nin bölgedeki varlığını yalnızca akrabalık ve dini birlik iddialarına indirgenmektedir. İkinci kısım ise daha

somut ve dinamiktir. Türkiye'nin bölgede gösterdiği yoğun ekonomik ve diplomatik faaliyetlere odaklanmaktadır.

Son olarak, "Neo-Osmanlıcılık" doğrudan tanınan ve devlet destekli resmi bir politika olarak mevcut olmasa da Türkiye, bölgesel güç dinamiklerinde coğrafi yakınlığına ve tarihsel mirasına yaslanmaktan kaçınmamaktadır. Böylece Balkanlar'daki Müslümanlara el uzatmaktan çekinmemektedir. Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümünde bu tez kapsamında cevapları aranan araştırma sorularına Karadağ'da yapılan bir saha çalışması eksenyle odaklanılacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARADAĞ MÜSLÜMANLARININ KÜLTÜREL, TARİHSEL VE SİYASİ GERÇEKLİĞİ

Bu bölüm, ülkenin Boşnak/Müslüman toplumuna odaklanarak Karadağ'ın sosyal ve tarihi ortamını açıklayacaktır. Karadağ, kısıtlı yüz ölçümü ve az nüfusuna rağmen kültürel ve dini açıdan çok çeşitli bir nüfusa sahiptir. Nüfus kompozisyonundaki bu çeşitlilik sebebiyle bu çalışmanın nesnesi olarak seçilmiştir.

“Neo-Osmanlı” dış politika araçlarının pratikte nasıl uygulandığını açıklamak için Bosna-Hersek veya Arnavutluk gibi nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ülkeler yerine, Ortodoks Hristiyan nüfusun hâkim grup olduğu Karadağ'ın seçilmiş olması okuyucular açısından sorgulanabilir. Bu tercihin ardındaki asıl motivasyon Balkan Müslümanlarının *ethosunu*, özellikle de Hristiyan komşularının *ethosuyla* karşılaştırarak sunmaktır. Ayrıca, herhangi bir yumuşak güç politikasının etkili olması için, hedeflenen sosyo-kültürel grupların kolektif bilinci, tarihsel gelişimi ve otokton olan ötekine bakışı göz önünde bulundurulması gerektiğinden bu tez kapsamında da bu husus da dikkate alınmıştır.

Tarihsel süreç içerisinde baktığımızda Karadağ hiçbir zaman Osmanlı devletine itaat etmemiştir. Devletin empoze ettiği vergilendirme ve askeri yükümlülöklere karşı her zaman direnç göstermiştir (Rastoder, 2003:112). Karadağ gelenek ve kültürü üzerine uzmanlaşmış Çek etnomüzikolog Ludvík Kuba, 1890-91 yıllarında Karadağ'da kaldığı süre zarfında şunları kalem almıştır:

“Tüm Avrupa, Türk işgali karşısında bir kamış gibi titrerken ve Avrupa şehirleri Muhammedin askerleri tarafından ilk saldırılarında iskambil kağıtlarından yapılan kuleler gibi yerle bir olurken, küçük Karadağ toprakları zaferden zafere koşuyor” (Kuba, 1996:47).

Sıklıkla dış güçler tarafından hakimiyet altına alınmaya çalışılan Karadağ, çevresindeki ölkelerden ayırt edilmektedir. Karadağ'ın Hristiyan (Sırp/Karadağlı) çoğunluğu, tarih boyunca ülkenin stratejik yönlerini belirlemiştir. Dolayısıyla bu bölümde, ülkenin Hristiyan nüfusunun, Müslümanlar/Boşnaklar hakkındaki

görüşlerini değerlendirmek önemlidir. Bu tahlil, Türkiye'nin proaktif politikalarına karşı bu grubun tutumunu analiz etmek için de önemli olacaktır.

Karadağ'ın Balkanlar'da bölgesel bir güç olarak karşımıza çıkmadığı aşikârdır. Nüfusu resmi olarak yaklaşık 620.000 kişi olan Karadağ'ın yüz ölçümü ise yaklaşık 13.800 km²'dir (Britannica, t.y.). Fakat turistler için ilgi çekici bir destinasyon olan Karadağ, aynı zamanda NATO üyesi, ulusal para birimi Euro olan, AB'ye katılmaya hazırlanan ve doğrudan yabancı yatırıma büyük ilgi gösteren bir ülkedir. Akriba politikalarına dayalı herhangi bir yaklaşıma gerek kalmadan Türkiye'den gelen şirketlerin girişimleri için güvenli ve istikrarlı bir ortam sunmaktadır. Yine de kültüroloji ve dış politika paradigması ekseninde Karadağ, objektif boyutunun sunduğundan daha büyük bir ağırlığa sahiptir.

Balkanlar'da ve Karadağ'da hakimiyet alanını geliştiren Türkiye'nin bölgedeki ilk faaliyetlerini daha net anlamak için Türkiye'nin Yugoslavya'nın parçalanmasına yönelik tutumuna kısaca bakmak gerekir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Karadağ büyük Yugoslav devletinin bir parçası olmuştur. 20'inci yüzyıl boyunca Yugoslavya'nın ve Türkiye'nin başkentleri (Belgrad ve Ankara) oldukça samimi ilişkiler geliştirmiştir. Üstelik Yugoslavya, Türkiye tarafından "ulusal sorununu başarıyla çözmüş" bir ülke olarak görülüyordu (Tanasković, 2010:29).

Yugoslavya'da etnik gruplar arasındaki çekişmelerin artmasıyla birlikte siyasi iklim değişmeye başladı. Başlangıçta Türkiye, Kürt sorununun yeniden alevlenmesi endişesiyle, Yugoslavya'nın parçalanmasına karşıydı (Sayari, 2000:177) ancak bir süre sonra birliğin dağılmasının kaçınılmaz olduğu belirginleştğinde kendi pozisyonunu belirledi. Bosna Savaşı sırasında Sırlar tarafından Müslümanlara yönelik etnik temizlik suçlamaları ortaya çıktığında Ankara, Bosnalı Müslümanlara yardım etmek için diplomatik çabalarına girişti.

Bu süre zarfında Yugoslavya'da bulunan Müslümanların pek çoğu, İslam dünyasından destek istedi. Türkiye, tarihi ve coğrafi yakınlığıyla bölgedeki Müslüman halklara yardım edecek en güçlü ülkelerden biriydi. Bu nedenle 1990'ların başında Türkiye, Osmanlı döneminden bu yana ilk kez Balkan Müslümanları ile güçlü bir bağ kurdu. Bu yakınlaşma Türkiye'nin Balkanlar'da arzuladığı bölgesel liderlik rolünü ayyuka çıkardı. Türkiye'nin bölgedeki bu yeni pozisyonu, Balkanlar'da "Neo-

Osmanlıcılık” tartışmasının ortaya çıkmasına yol açtı. “Neo-Osmanlıcılık” tartışmaları, Ekim 2009’da Davutoğlu’nun Saraybosna’da yaptığı konuşmadan sonra tırmanışa geçti (Türbedar, 2011:140). Davutoğlu, Sırbistan’ın en önemli akademik çevrelerinden tepki aldı (Hećimović, 2003). Balkan akademisinde “Neo-Osmanlıcılık” tartışmaları ise Profesör Tanasković’in 2010’da kaleme aldığı kitapla hızlanmıştır. Bu çalışmanın geri kalanında, Karadağ Müslümanlarının tarihsel, kültürel ve siyasi özelliklerinin tanıtılacaktır. Ardından Ankara’nın Karadağ’daki diplomasisinin pratik sonuçlarını tartışacaktır. Ayrıca Karadağ’daki Müslümanlar ile Ortodoks Hristiyanlar arasındaki tarihi ilişkiler de incelenecektir.

3.1. Tarihsel Süreç İçerisinde Karadağ Müslümanları

Osmanlı Balkanlar’ı hakimiyet alanına dahil etmeden önce de bölgede İslam bilinci yaygın olmasa da zaten mevcuttu. İslam, Hristiyanlığın bir mezhebi olarak görülüyordu. 14’üncü ve 15’inci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun bölgede hâkim siyasi erk olmasından sonra Hristiyanlıktan İslam’a ilk geçişler gerçekleşti. İmparatorluğun yarımada dan çekilmesine dek geçen sürede, bölgedeki Osmanlı etkisi Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçen ve dönme olarak adlandırılan bu grup ve onların soyundan gelenler aracılığıyla sağlanıyordu.

Türkiye’nin bölgedeki proaktif politikalarını engelleyebilecek olası sorunları anlamak için, Ortodoks Hristiyanların Osmanlı’nın bölgeyi İslamlaştırma politikası konusundaki duruşunu anlamak önemlidir. Geçmişten günümüze Ortodoks Hristiyanlar, Karadağ’ın nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. 2011 yılında yapılan son nüfus sayımına göre (2023 nüfus sayım verileri henüz mevcut değil), Ortodoks Hristiyanlar toplam nüfusun %72,07’sini oluştururken, Müslümanlar %19,11’ini, Katolikler ise %3,44’ünü oluşturuyor. Nüfus sayımında Ateistleri belirtmek için herhangi bir kimlik kullanılmamakla birlikte ülkede yaşayan diğer gruplar ise toplam nüfusun %5,38’ini oluşturmaktadır (MONSTAT, 2011). Milliyet açısından dağılım şu şekildedir: Karadağlılar %44,98, Sırp lar %28,73, Boşnaklar

%8,65, Arnavutlar %4,91,⁷ Müslümanlar %3,31,⁸ diğerleri/belirtilmemiş %9,42 (MONSTAT, 2011).

3.1.1. İslam'ın Yayılması

Bu bölümde ilk olarak tarihsel süreç içerisinde Karadağ'ın nasıl kurulduğu anlatılacaktır. 16'ncı yüzyılın ilk yarısında Osmanlı hakimiyetinden kurtuluş mücadelesinin başlamasından itibaren Karadağlılar, Osmanlı Sancakbeylerinin toprak iddialarına karşı kendilerini, ya Osmanlı sultanı tarafından verilen ayrıcalıklara atıfta bulunarak ya da (daha sık olarak) silaha sarılarak savunmuşlardır (Станојевић & Васић, 1975:92). Bu “geleneksel”, “devlet öncesi” Karadağ yönetim biçimi bir bakıma “*teokratik-cumhuriyetçi yönetim*”di. Dönemin yönetim anlayışı iki büyük kurum tarafından belirleniyordu: Birincisi Ortodoks kilisesi, daha doğrusu onun Başpiskoposu. Başpiskopos (ya da *Vladika*), ülkenin ruhani lideri ve teokratik yönetimin figürüydü. İkinci kurum ise **Opštecnogorski Zbor** (*Karadağ Genel Meclisi*) idi. Aşiret liderlerinden ve ileri gelen Karadağlılardan oluşan bu meclis, bir tür cumhuriyetçi yönetim örneğiydi (Lalović, 2006:206).

Bu ortamda, güçlü feodal ve aşiret yapısının yanı sıra özerkliğe sahip teokratik-cumhuriyetçi rejim (Станојевић & Васић, 1975:95), ülkenin tarihi ve kimliği büyük çoğunlukla Ortodoks Hristiyan inancına sahip Sırp-Karadağlılardan oluşuyordu. Bu etnik topluluk, uzun yıllar süren bir mücadele yürüttü. Fakat bu durum 19'uncu yüzyıldan itibaren bölgedeki Müslümanların, Karadağ'ın bağımsız ve egemen bir devlet olarak tanındığı uluslararası alanda önemli bir rol oynamadığı anlamına gelmez.

Karadağ'ın Türk karşıtlığı üzerinden inşa edilen bağımsızlık mücadelesine değinmeden önce, Müslümanlar/Boşnakların ulusal kimliğinde oldukça belirgin bir ikirciklik olduğunu belirtmek faydalı olacaktır. Bu kimliği oluşturan ana unsurlardan biri, onları başta *ümme*t üyelerine ve daha da önemlisi Türkiye'ye bağlayan İslam

⁷ Arnavutların meselesi, dil ve kültür açısından oldukça farklı bir etnik grup olduklarından, bu bölümde daha derinlemesine bir analizden çıkarılmıştır. Boşnakların aksine Arnavutlar için, dini bağlılık genellikle milliyete kıyasla ikincil önemdedir.

⁸ Bu çalışmada, “Boşnaklar”, “Boşnaklar/Müslümanlar”, “Karadağ Müslümanları” gibi terimler, genellikle tek bir etnik grubu ifade etmek için birbirinin yerine kullanılır. Bu grubun üyeleri kendilerini Müslüman veya Boşnak olarak (bazı durumlarda Karadağlı olarak da) ilan etmektedirler.

inancıdır. Altta yatan bir diğer unsur ise Boşnakların/Müslümanların geleneklerine, diline ve kültürüne bakıldığında soylarının Slavlara dayandığı gerçeğidir.

Burada Müslümanların/Boşnakların atalarının soyunun tespit edilmesine yönelik yapılan bilimsel bir araştırmaya yer vereceğim. Y-kromozomu üzerine yapılan DNA çalışmaları, Boşnakların ve Bosna-Hersek'teki Bosnalıların komşu gruplarla (diğer Güney Slavları) ve diğer Slav halklarıyla genetik benzerlik taşıdığını göstermektedir (Marjanovic et al., 2005:760-761; Novembre et al., 2008). Bu geni günümüzde taşıyanlar arasında atasal Y-DNA alt kladlarının dağılımı, orta çağ Slav göçleri sırasında muhtemelen bugünkü Ukrayna ve Güneydoğu Polonya topraklarına yayıldığını göstermektedir. Bu nüfus mobilizasyonu “*Balkanlar’da meydana gelen en büyük demografik patlama*” olarak adlandırılabilir (Fóthi et al., 2020:17). Genetik soy bilimi dışında, ortak Slav soyuyla ilgili farkındalık 20’nci yüzyıldan itibaren mevcuttu. Lehistan kralı Władysław Warneńczyk’in biyografi yazarı, Bosna kralı Stjepan Tvrtković’in elçilerinin Lehistan kralını tebrikini şu şekilde anlatmaktadır:

“*Soyunun kökenini anlattıktan sonra, Boşnakların aynı büyük büyük babalara sahip olduklarını, ortak bir dil konuştuklarını ifade etmişler. Paylaşılan bu ortak soy bağlantısı ve köken nedeniyle Bosna kralının büyük bir sevinç duyduğunu belirtmişlerdir...Kendilerini tehdit eden korkunç Türk boyunduruğuna karşı, güç birliği ve yardımlaşmayı büyük ölçüde vurguladılar.*” (Hadžijahić, 1990:7).

Güney Slav dillerinde, “Türk” kelimesi, Müslümanları belirtmek için yaygın bir egzonim olarak kullanılır. Bu demek ki, gayri resmi anlayışa göre Müslümanlar, aslında “Türk inancını” takip edenler ve “Türkler” olarak adlandırılır. İslam’ı kabul edenler artık “Türkleştirilmiştir”.

Karadağlı Müslümanların ve gayrimüslimlerin arkaik zihniyetlerinin bir açıklaması, Karadağ’ın meşhur şiiri “*Dağ Çelengi*”nde de (Sırp-Hırvatça: **Gorski Vijenac**) vurgulanmıştır. Şiir, o dönemdeki Karadağ hükümdarı Vladika Petar I Petrović Njegoš tarafından 1847’de yazılmıştır. 2819 dizeden oluşan bu şiirin içerdiği mesaj ve motivasyonlar, ortaya çıkışından 150 yıl sonra bile geniş çapta tartışılmaktadır. *Dağ Çelengi*, 18’inci yüzyılın başındaki Vladika Danilo Petrović’in hükümdarlığı sırasında meydana geldiği iddia edilen bir olayı anlatmaktadır. Söz

konusu olay, “*Istraga Poturica*” olarak adlandırılır ve Türkçeye “*Türkleştirilmişlerin sorgulanması*” şeklinde çevrilebilir. Şiirde, *Vladika Danilo*, “Türkleştirilmişlerin” Karadağ’ın özgürlüğüne ve çoğunluğu oluşturan Ortodoks halkına bir tehdit oluşturduğunu fark ettikten sonra, sonunda Müslümanlaştırılmış Karadağlılara karşı saldırı emri vermektedir.

Ortodoks ve Müslümanların *Dağ Çelengi* hakkındaki ortak algısı, belki de Karadağ’ın meşhur yazarı Novak Kilibarda’nın bir alıntısıyla daha iyi açıklanabilir. Kitaplarından birine tipik bir Sırp “kahramanı” ekler. Bu karakter şunları söyler: “*Njegoš, Türklerin Sırp topraklarına Kur’an zehri saçan insanlığın vebası olduklarından başka bir şey söyleyemezdi,*” (Kilibarda, 2011:186). Kilibarda, hem Ortodoksların hem de Müslümanların genel olarak ne düşündüğünü açıkça ifade etmekte – her ikisine göre, *Dağ Çelengi* esasen İslam karşıtı nüveler taşıyan bir yapıttır. “Gezegende Njegoš’tan daha İslam’a karşı bir yazar yoktur” (Kilibarda’nın bir zamanlar hicvetmek için söylediği gibi [Ђурић, 2017]), diye bir görüş, her iki toplum arasında da yaygındır.

Kilibarda’nın Müslüman/Boşnak tarafındaki muadili Karadağ Petnjica Belediyesi Eski Parlamento Başkanı Adnan Muhović’tir. Muhović, Njegoš’un “soykırım yazarı” ve “Boşnaklar ve İslam’ın en büyük katili” olduğunu belirtti. Bu iddia Sırp toplumundan aşırı kınama almıştır (Ђурић, 2017). Muhović ile yaptığım görüşmede muhatabım, *Dağ Çelengi*’nin “Kuran’a tükürmek istemeyen bir an önce kaçsın” gibi dizelerinin Müslümanlara yönelik nefretle dolu olduğunu da belirtti.

Yine de *audiat et altera pars* (diğer tarafı da dinleyelim) prensibi, herhangi bir ideolojik söylemden arınmış bir yorumda, Njegoš’un Müslümanların yeni bir inancı kabul etmelerini eleştirmemesini kısaca tanımamızı gerektirir. Modern din politolojisinin öncülerinden olan Profesör Miroljub Jevtić, İslamlaşmanın bir inanç değişim süreci olarak Njegoš’u rahatsız etmediğini savunmaktadır. Bunun yerine Njegoš, artık “Türkleşmiş” olan akrabalarının İslam’ı kabul etmesiyle kurtuluş mücadelesinden vazgeçecek olmasından rahatsız olmaktadır (Jevtić, 2016).

Karadağ’daki Ortodoks Kilisesi’nin en önemli Başpiskoposu olan (*Vladika*) Joanikije, Njegoš’un figürü ve eserleri konusunda uzman bir isimdir. Yaptığımız görüşme sırasında Joanikije, *Dağ Çelengi* hakkında uzlaştıracı bir yorum yaptı:

“Njegoš’un en temel düşüncesi, Dağ Çelengi’nde değil, “Mikrokosmos’un Işığı’nda”⁹ bulunuyor. Njegoš, Dağ Çelengi’ni bu şiiirden daha sonra kaleme almıştır. Dağ Çelengi, Mikrokosmos’un Işığı’nda dile getirdiği düşüncelerini anlayamayan sıradan halk için basitleştirerek yazdığı bir eserdir. Yine de Njegoš, Dağ Çelengi’nde sadece bir anlatıcı değildi. Hem yaşlılar hem de gençler hem Ortodokslar hem de Müslümanlar kısacası bahsi geçen tüm karakterlerin duyguları, düşünceleri bu şiiirde yansıtılmıştır. Her biri, Sırp kimliği ve İslam’a yönelik görüşleri de dahil olmak üzere, özel bir anlatıyı temsil etmiştir.”

Vladika Joanikije’nin sözlerinden iki önemli sonuç çıkarılabilir: İlki Müslümanların (Türklerin), “Sırp olarak kalanlar” karşısında “öteki” duygusunun, 15’inci yüzyıl gibi erken bir dönemde mevcut olduğu gerçeğiyle ilgilidir. Bu durum, “Türkleştirilenlere” karşı duyulan düşmanlığın, İslam’a en erken dönenler kadar eski olduğu varsayımına yol açmaktadır. Aynı düşmanlık zaman zaman, *Dağ Çelengi’nde* anlatılan çatışmaları da beraberinde getirdi. Bu gerçeklik, bugünkü Ortodoks Sırp/Karadağlıların tarihsel yönüne ilişkin görüşleriyle uyumludur. Bahsi geçen bu grubun yaygın inanışına göre, geçmişte verdikleri savaşlar Küçük Asya’dan gelen işgalcilere karşıydı. Gerçekte ise savaşlar bölgede sonradan Müslümanlaşan gruplarla olmuştur. Kısacası din, sadece farklı çıkarlara sahip tek bir halk içerisindeki çatışmalar için bir katalizör rolü oynamıştır.

Bu sav, erken dönem yerel Müslümanlarla ilgili ikinci bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Bölgedeki gruplar arasında İslam’ı kabul edenler, bu dinin öğretilerinden etkilendiği için Müslüman olmadı. Üstelik bu yeni dinin kendine özgü dogmatik bileşenleriyle çok daha da az ilgileniyorlardı. İlk din değiştirenler, iki büyük inanç arasında gidip geliyorlardı. Bu grup, Hristiyanlığa, onun kutsal kitaplarına ve Hristiyanlara karşı son derece kucaklayıcı ve anlayışlıydılar. İslam’ı, geçmişteki Hristiyan inançlarının bir tamamlayıcısı olarak ele aldılar (dolayısıyla dini yorumlarında sadece İslami olanlara değil, sıklıkla Hristiyanlığın öğretilerine de yer verdiler) ve Hristiyan akrabalarını destekleyip korumaya hazır olduklarını gösterdiler (Duranović, 2011:62-63). Ayrıca İslam, büyük ölçüde yüzeysel bir şekilde

⁹ Njegoš’un daha ezoterik olduğu iddia edilen bir diğer şiiiridir.

benimsenmişti. Müslümanlığa geçen insanlar, eski gelenek ve uygulamalarını terk etmekte büyük bir isteksizlik göstermişlerdir (Duranović, 2011:9). Müslümanlığı kabul eden bu grup, yeni dinin Osmanlı'nın bölgedeki varlığıyla birlikte var olan bir gerçeklik olduğunu görmüşlerdir. Çoğunlukla Hristiyan olan bir ata Müslüman olurken ekonomi-politik ayrıcalıklarını korumak veya genişletmek, aşırı vergilendirmeyi önlemek gibi sebeplerle bunu yapmıştır. Kuba, eski Karadağ hanedanı Crnojević'in 1516'da ülkeden ayrıldığı ve hakimiyeti "**Vladika**"lara devrettiği sırada, Karadağlılar arasında "kişisel çıkarlarını" korumak için "hilal'e (İslam'a) geçme eğilimi gözlemlenmiştir. Ayrıca Kuba, Karadağ'ın iç bölgelerine ve hatta tarihi başkenti Cetinje'ye Müslümanların erişimine izin veren insanların olduğunu ifade etmektedir (Kuba, 1996:136). İslamlaşma süreci daha erişilebilir arazilerde, yerel yöneticilerin çevreyi kontrol edebildiği kentsel alanlarda daha sık görülmüştür. Bunlar arasında Podgorica, Nikšić, Bar, Bijelo Polje, Ulcinj gibi şehirler bulunmaktadır. Böyle bir ortamda Karadağ, 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı egemenliğinin son kalıntılarından da kurtulmuştur.

3.1.2. Berlin Kongresi Sonrası Karadağlı Müslümanlar

19'uncu yüzyılın son on yılındaki ulus inşa süreci, İslam inancına sahip olanlar arasında tarih boyunca Sırp, Hırvat ve Müslüman (ve daha sonra Boşnak) olarak tanımlamaktadır (Melvin, 1994:125-126). Koşullara bağlı olarak, kimi zaman Sırp, kimi zaman ise Hırvat ya da Müslüman olarak kendilerini tanımlama biçimleri değişiyordu. Tarihsel temelin eksikliği, ulusun kendi adını belirleme süreçlerinde bile kendini göstermektedir. Selimović, "Boşnak" terimini herhangi bir etnik veya dini çağrışım olmaksızın Bosna'nın tüm sakinlerini ifade etmek için kullanıldığını belirtmektedir (Selimović, 2001:165). Bugün Boşnak, Bosna'da yaşayıp yaşamamalarına bakılmaksızın, yalnızca Müslümanları ifade etmektedir. Bu nedenle günümüz Boşnaklarının/Müslümanlarının ulusal kimliği tam olarak tanımlanmamıştır. Boşnakların kendilerini tanımlama konusunda sağlam ulusal temel eksikliği bugün bile devam etmektedir. Ne olursa olsun, 19'uncu yüzyıldaki ulus inşa sürecinden önce, herhangi bir dini veya ulusal eğilim ikincil önem taşımaktadır. Pavlović'e göre,

“Ancak ulus inşası ve ulusal homojenleşme çağrısında bulunan siyasi projenin ortaya çıkmasıyla birlikte bölgedeki halklar, kendi etnik ve dini ayrıcalıkları konusunda birbirleriyle yüzleşmeye başladılar... Bu dönemin öncesinde, Balkanların çeşitli bölgelerinde yaşayanlar imparatorluk adına birçok sebeple birbirleriyle savaştılar. Fakat bu dönemdeki çatışmalarda, herhangi bir etnik/ulusal düşmanlık söz konusu değildir” (Pavlović, 2003:85).

19’uncu yüzyılda ayyuka çıkan ulus inşa sürecinden önceki çatışmalar, etnik sebepler yerine dini motivasyonlardan kaynaklanmıştır. Günümüzdeki Boşnak halkı için farklı dinlerin birleştirici bir faktör olduğu ve olmaya devam ettiği ileri sürülebilir. Bosna ise, birçok Müslüman tarafından tarihi bir beşik olarak görülmektedir. Bugün din, Boşnakların ulusal kimliğinin güçlü bir unsuru olmaya devam etmektedir.

1876-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu’nun aldığı ağır yenilgiden sonra, zaman içinde yerel Müslüman dönmeler arasında İslami kimliğe bağlılıklarının azalması beklenirdi. İlginç bir şekilde, bu toplulukların İslam’a bağlılıklarında bir azalma olmadı. Sarsılan Osmanlı iktidarıyla beraber, bölgedeki Müslümanların kimliklerinin çok daha fazla pekiştirildiği söylenebilir. İslam’ın gelişi, bölgedeki siyasi ve sosyal iklimi yeniden şekillendirmiş olsa da özellikle Osmanlı yönetiminin uzun süresi göz önüne alındığında, İslamlaşmanın kendisi olağanüstü derecede yüksek değildi.

Bunun nedenlerden biri eski geleneklerin, anılarının ve ortak tarihsel köklerin iç içe geçmesidir. Bunun en belirgin örneği, Bosna’da Osmanlılara karşı savaşan Sırp ordusuna sempati duyarak 1389’deki Kosova Muharebesi hakkında şarkı söyleyen Müslüman askeri lider Husein-Kapetan Gradaščević’tir (RTRS, 2013). Üstelik eski inanç, Ortodoks inancını halktan gizleyen veya sinkretik bir din biçimini uygulayan birçok kişi arasında hatırlanmaya devam etmiştir. İslam ulemasının kendisi de İslam hukukuyla doğrudan çelişmeyen pagan geleneklerine karşı hoşgörülüydü. Bu nedenle, ata kültü, fal bakma, batıl inançlar, zararlı ve yardımsever ruhlara inanç, doğum, düğün, cenaze ve tarım ritüelleri gibi, Hristiyanlık öncesi proto-Slav öğeleri, hatta *Jurjevo* veya *Alidun* gibi eski tatiller, 20’nci yüzyıla kadar dayanmaktadır. Üstelik günümüzde varlığını hala sürdürmektedir (Duranović, 2011:69-143).

Karadağ'ın bağımsızlık için verdiği mücadele, anti-Türk (anti-Müslüman) anlatısı üzerine inşa edilmiş olsa da Karadağ'ın bağımsızlığı 1878 Berlin Kongresi ile tanınmıştır. Karadağ'ın uluslararası arenada bağımsızlığın tanınmasıyla birlikte İslamofobi giderek azalmaya başlamıştır. Dahası, 1876-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra önemli toprak genişlemesi elde eden Karadağ, artık sadece Ortodoks Hristiyanlardan değil, Müslüman ve Katoliklerden de oluşuyordu. Karadağlı yetkililer onların dini ve sivil hak ve özgürlüklerine tam olarak saygı göstermeyi hedeflemişlerdir. Bu nedenle 1878'de, Karadağ Müftülüğü ve Karadağ İslam Birliği'nin kurulmuştur. Karadağ İslam Birliği, *"...Balkanlar'da ve bir Ortodoks ülkede kurulmuş en eski birlik"*dir (Rastoder, 2003:124).

1878 Berlin Kongresi ile Karadağ'dan kayda değer ilk göç dalgaları başlamıştır. İlk göç dalgası 1884'e kadar devam etmiştir. Karadağ'ın yönetimine boyun eğmek istemeyen birçok Müslüman, genellikle Bijelo Polje, Novi Pazar, İpek gibi şehirlere ve Saraybosna'ya (bu şehirler 1912'ye kadar Osmanlı yönetimi altında kalmıştır) göç etmeye başlamıştır (Vojinović, 2014:28).

Karadağ Prensi ve daha sonra Kral olacak Nikola Petrović (1860'tan 1918'e kadar Karadağ'ı yönetmiştir), saltanatı sırasında meydana gelen katliamlara rağmen Müslümanlara karşı hoşgörü göstermiş ve onları Karadağ'a dahil etmeyi savunmuştur. Rastoder, Prens Nikola'nın Müslümanların zihniyeti hakkındaki mükemmel bilgisinin bu tutumu desteklediğini yazmaktadır: *"Her durumda, pek çok örnek güvenilir bir sonuca varmak için yeterli zemin sağlar: Prens Nikola'nın, Müslümanları "kanı" olarak gören ve onları göç etmeye değil, yüzyıllardır bulundukları yerde kalmaya teşvik eden Balkanlar'daki tek hükümdar olduğunu göstermektedir"* (Rastoder, 2010:128).

1905 tarihli ilk Karadağ Anayasası, Doğu Ortodoks inancını devlet dini olarak tanımlar. Fakat anayasanın kilise, okul ve hayır kurumlarına ayrılmış bir bölümünde aşağıdakileri belirtmektedir: *"Karadağ'da tanınan tüm inançlar, dini kanunların özgür ve kamuya açık bir şekilde yerine getirme hakkına sahiptir"*, ve *"Muhammed'in dinine mensup grupların iç işleri Karadağ Müftüsüne aittir"* (Karadağ Anayasası, 1905). Bu anayasaya ile birlikte Müslümanlar, iç işlerini şeriata uygun olarak yürütme hakkına sahip oldular ve askerlik görevinden muaf tutulmuşlardır (Rastoder,

2010:125-127). Üstelik Kral Nikola, Osmanlı hükümeti ile son derece iyi ilişkiler yürütmüştür. Sultan Abdülhamid tarafından büyük saygı görmüştür (Rastoder, 2010:202).

Yine de Ortodoks halkın Müslümanların mallarına el koyması ve Müslümanların hala Osmanlı yönetimi altındaki bölgelere göç etmesi yönündeki genel eğilimler devam etmiştir. Tarihsel süreç içerisinde iki halk arasında gelişen mesafe daha genel bir eğilimi tanımlamaktadır. İkinci Viyana Kuşatmasından Osmanlıların Avrupa kıtasından sürülmesine kadar olan süreçte, Batı'dan Doğu'ya doğru sınırların değişimi, Müslümanların hala Osmanlı kontrolü altındaki topraklara geri çekildiği göç sürecini beraberinde getirmiştir (Rastoder, 2010:202). Osmanlı'nın 1878 ve 1912'de Balkanlar'daki son iki yenilgisi, birçok Karadağlı Müslümanın ülkeyi terk etmesine neden olmuştur. O dönemdeki göçün yönü, bugünkü Türkiye sınırları ve muhtemelen İstanbul'dur. Bu, özellikle Balkan Savaşları sonrası için geçerlidir. O dönemde, kendilerini artık Karadağ Krallığı'nda bulan Sancak Müslümanları evlerini terk etmeye başladı (Rastoder, 2010:208). Plav ve Gusinje'deki zulümler ve zorla Ortodoksluğu kabul ettirmelerin yanı sıra Bijelo Polje yakınlarındaki Šahovići köyündeki katliam (modern Bijelo Polje Belediyesi'nin kuzeydoğu kesiminde onlarca yıldır süren çatışmanın sonucu), Karadağ'dan halihazırda on binlerce Müslüman mültecinin göçüne yol açtı. Bu mülteciler, kendilerini Türk olarak tanımlama ve soyadlarını değiştirme şartıyla, Türkiye'ye kabul edildiler. Yine de gündelik hayatlarında ve cemaat içi alanda kökenlerini korumaya devam etmişlerdir (Konjević, 2018:408,414).

Nisan 1914'te başlayan büyük göç, Osmanlı'nın kesin mağlubiyetinin göstergesidir. Karadağlı Müslümanlar, Hristiyan komşularına karşı eski ayrıcalıkları kaybetmiştir. Karadağ hükümeti Müslümanların göçünü önlemek için büyük çaba harcasa da bu konuda sınırlı bir başarı elde etmiştir. Vojinović'in belirttiği üzere, 1914'te başlayan göçü tetikleyen çeşitli motivasyonlar mevcuttur. Kişisel ve mülkiyet güvensizliği, elverişsiz ekonomik koşullar, kardeşlik/aile dayanışması, gurur ve dini fanatizm, İslam ulemasının vaazları bu motivasyonların başında gelmektedir. Yine de bu faktörlerin hiçbiri kitlesel ölçekte göç sürecini yönlendirmekte etmeye yeterli değildir. Bunun yerine, Vojinović'in öne sürdüğü gibi asıl neden, Müslümanların

kolektif olarak Osmanlı devletine ve onun sosyo-politik ve kültürel mirasına ait olma duygusuydu (Vojinović, 2014:96-102).

Karadağlı Müslümanların (Sırp-Hırvatça: **Muhadžiri**) Türkiye'ye göçü, Karadağ'ın büyük bir Yugoslav devletinin parçası olmasından sonra da devam etti. Bu göç sürecinde Türkiye'nin kendisi de bir aktör olarak faal olmuştur. Belgrad ile Ankara arasında 1938 ve 1954 yıllarında yapılan anlaşmalarda, Müslümanların Türkiye'ye yerleşmesi için gerekli koşullar sağlanmıştır. Gelen göçmenler daha çok o dönem İstanbul'un çeperi sayılabilecek Pendik ve Bayrampaşa gibi yerlere yerleşmiştir (Rastoder, 2010:209-211).

1990 sonrası süreçte Karadağlı Müslümanların göç yönü Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine dönmüştür. Diaspora haline gelen bu topluluklar hem kendi ülkelerinden gelen hem de Türkiye'ye göç eden akrabalarıyla duygusal olarak güçlü (bazen radikal bile) bir birliktelik duygusuna sahiptir. Günümüzde Boşnak (ve Arnavut) diasporasının etkisi, memleketlerindeki akrabalarına para göndermekten menşe ülkede oy verme gibi siyasi meselelerle ilgilenmeye kadar çok yönlü bir yapıya sahiptir. Örneğin Bosna Savaşı sırasında yurt dışında yaşayan Boşnakların (Türkiye'de yaşayanlar da dahil) Bosna'daki Müslümanlar mali destek vermişlerdir.

3.2. Karadağ Vatandaşlarının İslam'a ve Türkiye'ye Bakışı

Türkiye'nin Karadağ'daki yumuşak gücünün tarihsel ve dini yönlerle ilişkilendirilmesi ve genel olarak Türkiye'nin ülkedeki imajının belirlenmesi için, Karadağ vatandaşlarının İslam'a ve Türkiye'ye yönelik algı ve tutumları dikkate alınmalıdır.

3.2.1. Boşnakların/Müslümanların Bakışı

Atatürk Türkiye'si'nin bir dönemi, Balkan Müslümanlarının siyasi ve milli öz bilinçlerinin önemli ölçüde yayılmaya başladığı bir sürece denk geldi. Fakat bu süreçte Balkan Müslümanlarının kolektif hakları çeşitli sebeplerle tehlikeye atılmıştır. Karadağlılar tarafından ele geçirildikten sonra Podgorica'da, Müslümanlara karşı hoşgörünün Karadağ'ın kuzeyinde (Sancak) olduğundan çok daha yüksek olduğu

gerçeği göz önünde tutulduğunda bile, Müslümanlar kendilerini rahat hissetmiyorlardı. Kuba konuyla ilgili şunları kaleme almıştır:

“Karadağ hükümeti tüm vatandaşlarının inançlarına hoşgörülü olsa da Podgorica’yı içinde bulunduğu harabe halden kurtarmak için harekete geçmeye karar verdi. Örneğin Müslümanların yeni dükkanlar açması yasaklandı. Tesadüfen bu kasabaya geldiğimde son Türk dükkânı da kepenklerini indirdi. Böylece Müslüman bir satıcıyı zavallı bohçasını toplamaya ve bir “bula” (tesettürlü Müslüman bir kadın) gibi, üzüntü içinde orayı yıkıma terk etmeye zorladı” (Kuba, 1996:156).

Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, Yugoslavya kurulduktan sonra Müslümanlar siyasi karar alma süreçlerine büyük ölçüde katılamıyorlardı. Örneğin Hırvat ve Sırp, 1930’lu yılların tamamını konu hakkında yerel Müslümanlara danışmadan Bosna-Hersek’in sınırlarını tartışarak geçirdi. Sırp ve Hırvatlar arasında üzerinde anlaşmaya varılan her *Oblast* ve daha sonra *Banovina*’da (her ikisi de İkinci Dünya Savaşı öncesi Yugoslavya’nın bölgesel idari birimleridir), Müslümanlar azınlık topluluklardı. Bu dönemde, Müslümanların siyasi meseleler üzerindeki olası her türlü etkilerinin geçersiz kılınmıştır. Güvenebilecekleri tek kurum ise Yugoslavya İslam Birliği’ydi (Anadolu Agency, 2019).

Bu dönemde Müslümanlar, Türkiye’nin desteğinden de mahrum kalmıştı. Laik “Kemalist” Türkiye tarafından “ihanete uğramış” hissediyorlardı. Yerel Müslümanların çıkarlarının Yugoslav yetkililer tarafından korunacağı umuduyla ve kısmen de Yugoslavya’dan gelen mültecileri nihayetinde kabul etmekten daha fazlasını yapamama nedeniyle “yeni” Türkiye, Balkanları bölge halkına bırakan (yani Müslümanları kendi haline bırakan) bölgesel bir bakış açısıyla hareket etmiştir.

Her ne olursa olsun, bugün pek çok Boşnak genel olarak laik ve cumhuriyetçi bir Türkiye’nin Balkan Müslümanlarının çıkarlarını desteklemeye yeteri kadar istekli ya da muktedir olmayacağına inanmaktadır. Adnan Muhović’le yaptığım görüşmede muhatabımın dile getirdiği gibi güçlü müttefikler elde edemeyecek kadar küçük bir ulus olan Boşnakların Türkiye Cumhuriyeti ile kültürel (siyasi olmasa da) bağlarını beslemekten başka şansları yoktu. Muhović, bu ortaklığın en iyi şekilde yürütülebileceği çizgiyi:

“Karadağlı ve Sancaklı Boşnaklar, Saraybosna’yı kültürel ve siyasi merkez olarak görmeli. Tüm Boşnaklar, hep birlikte bir ulus olarak ayakta kalabilmek için Türkiye’nin siyasi desteğini almaya çalışmalıdır. Bu motivasyon, “Türkiye-Bosna-Sancak” çizgisinin temelini oluşturmaktadır. Muhović, Kemalist Türkiye’nin Boşnakların haklarını koruyamaması veya ilgisiz kalması nedeniyle Boşnakların 1990 sonrası Türk siyasi çevrelerinin yükselişle birlikte gelen “yeni” Türkiye’nin desteğini hızla benimsediklerini belirtti.

Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı’nın eski Boşnak Üyesi Alija Izetbegović bile cumhuriyetçi Türkiye’yi ağır bir şekilde eleştirmektedir. Ünlü eseri *İslam Deklarasyonu*’nda Izetbegović, ülkenin kültürel reformundan dolayı Atatürk’e içerlerdi. Bir yerde şunu iddia etti: *“Türkiye bir İslam devleti olarak dünyaya hükmetti. Türkiye, Avrupa muadili olarak dünyadaki yüzlerce ülke gibi üçüncü sınıf bir ülkeyi temsil ediyor”* (Izetbegović, 1990:7).

Bir başka tarihsel ve kültürel paralelliği de dikkate almak gerekmektedir: Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra cumhuriyet rejimi ortaya çıktı. Belirtildiği gibi cumhuriyet, Balkan Müslümanları açısından hiçbir olumlu çağrışım taşımamaktadır. Osmanlı’nın Balkan yarımadasından çekilmesinden sonra Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu nedenle Balkan Müslümanları, Atatürk’ün laik ve modern Türkiye’sini İslam inancının merkezi olarak benimsemek için hiçbir neden görmemektedir. Modern bir Türk için Osmanlı mirasının İslami bileşenini sevip sevmeme hakkı bakidir. Fakat Müslüman bir Arnavut veya Boşnak için bu bileşeni takdir etmekten başka bir şans yoktur.

Dahası, Balkan (ve Karadağlı) Müslümanları, Mekke veya Medine’yi değil, genellikle İstanbul’u ruhani merkezleri olarak görmektedir. Onların Mekke veya Medine’ye bağlılığı, esasen sadece Kur’an ve peygamber Muhammed’in o bölgeden gelmesinden kaynaklanmaktadır. Bunun dışında Balkan Müslümanlarının inancı İstanbul’dan, daha doğrusu Osmanlı’nın İslam’ının benimsenmesinden ve İslam öncesi, yani Hristiyan ve proto-Slav uygulamalarına kadar uzanan örf ve adetlerden kaynaklanmaktadır. Njegoš’un *Dađ Çelengi*, Karadađ Müslümanlarının İstanbul’a duyduğu saygının en güzel göstergesidir:

“Ey Stambol (İstanbul) dünyevi zevk, bir bal tası, bir şeker dağı, insan hayatının tatlı kuyusu, perilerin şerbetlerini yıkandığı yer! Ey Stambol, Aziz’in (Hz. Muhammed’in) sarayı, kudret ve kutsallığın kaynağı. Peygamberin sarayından yeryüzüne hükmetmek Allah’ın rızasıdır. Beni senden ne ayırabilir?” (Нерош, 1982:47-48).

Tarihi koşullar, Karadağ’da hâkim olan iki dine mensup olanlar arasındaki sosyal mesafede artışı beraberinde getirdi. Karadağlı Müslümanlar arasında Ortodoks (özellikle Sırp) komşularına karşı belirli bir düzeyde şüphecilğe neden oldu. Bu durum, bölgedeki Müslümanların daha geniş bir ümmetin parçası olduğu görüşünü de güçlendirdi. Boşnaklara göre, bu ümmetin başını Türkiye çekmelidir. 2022’nin sonlarına doğru katıldığım Cuma namazı sırasında ilginç bir hutbeye tanık oldum Bu hutbe¹⁰ esnasında, Karadağ’daki bazı cemaatlerde, geleneksel “Rumeli” İslam’ının reforme edilmesi, ona daha kolektivist bir boyut kazandırılması yönünde çağrılarının olduğu gözlemlendim. Balkan Müslümanlarının birçoğu için İslam ile siyaset arasındaki ilişki bu algının en büyük göstergesidir.

Vaiz, hutbesine sözde Necmettin Erbakan’ın söylediği bir alıntıyla açmıştı: *“Politikayla ilgilenmeyen bir Müslüman, İslam ile ilgilenmeyen bir politikacı tarafından ele alınacaktır”*. Türkiye ile hiçbir bağlantısı olmayan Karadağlı Müslüman bir vaizin, Erbakan’dan alıntı yapması oldukça merak uyandırıcıdır. Daha önce de dile getirdiğim gibi, Balkan/Karadağlı Müslümanların, daha İslami bir Türkiye yerine laik bir Türkiye’yi tercihe etmeleri için hiçbir neden yoktur. Vaiz, hutbesine İslamsız ve İslam’a aykırı her türlü ideolojinin yasak olduğunu, Müslümanların ancak İslam’la aşılanmış bir politikadan yararlandıklarını söyleyerek devam ediyor: *“Siyaset sadece bir araçtır, İslam ise amaçtır”*. Balkan Müslümanlarının tarihinde daha önce hiçbir zaman, hatta Balkan Müslümanlarının politik olarak Hristiyan topluluklar üzerinde üstünlüğe sahip oldukları zamanlarda bile, bu tür fikirler hâkim olmamıştır.

Yukarıda bahsedilen hutbenin aksine, Yugoslav Müslümanlarının Hristiyan halklarla sosyo-politik birleşmesi konusunda daha eski bir görüşü kanıtlamaktadır:

¹⁰ Katıldığım bu Cuma namazına dair bilgileri görüşme yaptığım kişileri zor duruma düşürmemek adına paylaşmamayı uygun buluyorum.

Bosna-Hersek İslam Birliği tarafından yayımlanan ve desteklenen 1977'deki *İlmihâl*, dini birliğin önemini vurgularken ortak Yugoslav devletinin refahına ikincil kılmaktadır. Bu *İlmihâl*, Müslümanlara şunu öğretmektedir:

“Vatan (Yugoslavya), doğduğumuz ve yaşadığımız ülkemizdir. Milletini ve vatanını sevmek tüm Müslümanların dini görevidir. Bir Müslüman, vatanının iyiliği ve mutluluğu için her şeyini, hatta gerektiğinde canını bile feda etmeye hazır olmalıdır... Tüm vatandaşların, dini ve milli mensubiyeti ne olursa olsun, vatanın tüm vatandaşları arasında, kardeşliği ve uyumu yüceltme ve yayma konusunda azami gayret göstermeleri gerekmektedir. Bu vatan için iyi ve yararlı olan her şeyi yapmaları ve savunmaları son derece önemlidir” (Hadžiabdić, 1977:135-136).

Hutbede dile getirilen bu İslam yanlısı görüşlerinin Müslümanların 20'nci yüzyıl boyunca yaşadığı güvensizliğe bir tepki olarak ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Daha önceki yüzyıllarda Hristiyanlarla yaşanan (ve sadece Hristiyanlarla değil, aynı zamanda Osmanlı valileriyle de) çatışmalar dinsel/milli anlaşmazlıklardan değil, siyasi nedenlerden kaynaklanıyordu.

Karadağ Müslümanların dinî kimliğinin ağırlıklı olarak seküler bir karakter taşıdığını belirtmek gerekir. Onların kimliğinde İslam, sıkı bir şekilde uyulması gereken bir dini dogmayı değil, kültürel bir özelliği temsil etmektedir. Laik Müslüman kimliklerinde yer alan İslam dini, yalnızca kendilerini ulusal olarak ifade etme yolu olarak algılanmaktadır.

Buna bağlı olarak, bir yandan Türkiye Cumhuriyeti'nin jeopolitik paradigması olarak “Neo-Osmanlıcılık”, diğer yanda da Osmanlı'dan miras kalan ve o döneme dair duygusal bağı temsil eden “Neo-Osmanlıcılık” arasında bir ayrım olduğunu belirtmek gerekmektedir. “Neo-Osmanlıcılığın” bu ikinci biçimi Türkiye ile bölgedeki Müslümanlar arasındaki bağı temsil eden tarihsel ve kültürel bir çerçevedir. Bu kültürel (ve ikincil olarak dinsel) bağ, tarihsel ve çağdaş bir olgudur. Bu nedenle herhangi bir yumuşak güç stratejisi tarafından araçsallaştırılması anlamını taşımamaktadır.

İslam'ı nihai hedef olarak gören görüşler veya Dârülişlâm formunu kurumsallaştırma fikri, bu Müslüman grupların siyasi ve dini temsilcilerinin

eylemlerinde neredeyse yoktur. Hutbesini dinlediğim vaiz, ayrıca Müslümanların ihtiyacı olanın sadece dindarlık değil, aynı zamanda *emanet* (güvenilirlik ve faydalı siyasi işçi olabilme yeteneği) olduğunu da belirtmiştir. Böyle bir söylem, Türkiye'nin dini diplomasisinin arzularına son derece uygun bir söylemdir. İslami öğretiler ve mesajlar gibi dolaylı eylemler aracılığıyla, Türkiye'nin Balkanlar'daki Müslüman topluluklara birincil müttefik olarak sunulduğu bir anlatı oluşturulmaktadır. Diyanet gibi bir Türk kurumunun bu tür konuşma ve fikirlerin öncüsü olmasına bile gerek yoktur (bu paragraflar böyle bir şey ima etme amacım bulunmamaktadır). Yine de bu tür görüşler, Ankara'ya fayda sağlayabilecek niteliktedir. Şüphesiz dini birlik yoluyla yerel Müslüman azınlıklarla bağların daha da güçlendirilmesine katkıda bulunabilir. Yukarıda bahsedilen hutbe belirli bir coğrafi bölgeye uygulanabilecek olursa o bölge Sancak'tan başkası olamaz. Sancak meselesi, çalışmanın dördüncü bölümünde ele alınacaktır.

3.2.2. Ortodoks Hristiyanların Bakışı

Öncelikle Karadağ Ortodokslarının (Sırp ve Karadağlılar) homojen bir yapıda olmadığı belirtilmelidir. Karadağ'daki Ortodoks Hristiyan nüfus, iki büyük siyasi ve kültürel birimin ("Karadağlı yanlısı" ve "Sırp yanlısı") demografik omurgasını oluşturmaktadır. Yüz yılı aşkın süredir farklı gelişim aşamalarından geçen Karadağ'ın sosyal ve politik paradigmasını belirleyen bu Sırp ve Karadağlı nüfus arasındaki bölünme, bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Bu çalışmada, Karadağlı Ortodoks topluluğunun arasındaki farklılıklar göz ardı edilmektedir. Bu tercihin ardında yatan ana motivasyon hem Karadağlıların hem de Karadağlı Sırp, Karadağlı Müslümanlara karşı benzer görüşlere sahip olmasıdır. Örneğin bir Karadağlı ya da Karadağlı Sırp, Müslümanlar hakkında, Güney Sırbistan'da yaşayan bir Sırp'tan, çok daha olumlu bir görüşe sahip. Tüm istisnalara rağmen Karadağ, geçmişte büyük askeri ve siyasi çalkantıları yaşamamıştır. Bu nedenle inançlar arası uyumun büyük ölçüde bozulmadan kaldığı söylenebilir. Mesela Karadağ'da etnik ve dini nefretten kaynaklanan katliamların üzerinden yüz yılı aşkın bir süre geçmiştir. Bosna-Hersek ise bundan otuz yıl öncesine katar etno- dinsel çalkantılar yüzünden her gün acı çekmiştir.

Ortodoks Hristiyanlar, İslam'ın kültürel dokusunu ve Karadağlı Müslümanların dini-kültürel kimliğini tanımakta ve ona saygı duymaktadır. Ortodoks Hristiyanlar, İslam'ın kültürel bağlamını tanımakta ve ona değer vermektedir. Fakat mevcut ilişkilerin durumu göz önünde bulundurulduğunda yerel Müslümanların öncelikle kültürel anlamda Müslüman olduklarının altı bir kez daha çizilmelidir. Başka bir deyişle, sahada görüştüğüm muhataplarımdan birinin belirttiği gibi, Müslümanların “bulundukları ülkeye saygı duymaları iyi olurdu”. Ortodoksların İslam'a bakışı normatif olarak laiktir. İslam'ın varlığını kabul etseler de, çok kültürlülüğün getirdiği uyumun potansiyel olarak bozulması şeklinde algılanan herhangi bir şey söz konusu olduğunda genellikle şüphecidirler.

Ortodoksların bu konuda ne kadar hassas oldukları, TİKA'nın da dahil olduğu şu örnekle açıklanabilir: 2017'de, Podgorica'daki **Sahat-Kula** (Türkçe: *Saat Kulesi*) ile ilgili ciddi bir tartışma yaşanmıştır. Kulenin tepesinde yüz yıldan fazla süredir bulunan bir haç, TİKA tarafından finanse edilen bir restorasyon projesi sırasında kaldırıldı. Haçın kaldırılması oldukça sert tepkilere yol açtı. Ortodoksların (ve Podgorica'daki birçok eski Müslüman ailenin) yoğun baskısı altında, yetkililer haçın geri getirilmesini emretti ve haç eski yerine iade edildi.

Başpiskopos (**Vladika**) Joanikije ile yaptığım görüşmede muhatabım “*kaçınılabilecek bazı sert söylemlerin olabileceğini*” ifade etti. Ayrıca;

“Birinin sembollerine saldırmak çok tehlikeli bir şeydir. Ortodoks halk çok uzun süre acı çekti ve birçok sorun yaşadı. Sık sık sembollerine saldırıldığına, manastırların yıkıldığına ve mallarının alındığına şahit oldular. Benzer bir durumun günümüzde tekrarlanması tabii ki iyi olmazdı”.

Boşnakların/Müslümanların gayrimüslimlere karşı düşmanca davranmadığı bir dini-kültürel model, Ortodoks Karadağlıların/Sırpların çoğunluğu için kabul edilebilir. Üstelik Türkiye, Karadağ'la ilişkilerinde kültürel ve ekonomik unsurları öne çıkardığı sürece, Türk dış politikasının faydalarının sadece Müslümanlara değil Ortodokslara da yayılması koşuluyla, bu politika dirençle karşılaşmayacaktır. Bu savı açıklayacak en iyi örnek, Türkiye'nin bölgedeki öğrencilere din/etnik köken ayrımı yapmaksızın burs vermesi veya TİKA'nın Podgorica'daki Klinik Merkezi Acil Servisi'nin yenilenmesine 700.000 Euro yatırım yapmasıdır (Analitika, 2014). Bu

açından bakıldığında, Türkiye'nin yürüttüğü gizli dini politika (bu konu daha sonra tartışılacak) dahi Hristiyan nüfus tarafından hoş görülebilir.

Belli ki, Karadağ Ortodokslarının Türkiye'ye yönelik tutumu, yerel Boşnaklara/Müslümanlara yönelik tutumlarından daha olumlu olamaz. Bu alt başlıkta ele alınan argümanının temeli de budur. İlişkilerin bağlamı ve tarihsel koşullar ne olursa olsun, en düşmanca tutumlarda bile Ortodokslar, Boşnakların/Müslümanların dini gerçekliğini kabul etmiştir. Aynı zamanda Müslümanların, Sırp ya da Karadağlı olarak değil, Müslüman veya Boşnak olarak ulusal kimliğine saygı göstermektedirler. Sırp yanlısı Demokratik Halk Partisi'nden (Sırp yanlısı "Karadağ'ın Geleceği İçin" koalisyonunun kurucu partisi) gelen Karadağ Parlamentosu Üyesi Milun Zogović'le yaptığım görüşmede muhatabım, Boşnak/Müslümanların özel dini-ulusal kimliğinin Sırp'lar arasında büyük ölçüde kabul gördüğünü doğruladı. Zogović, Müslümanların belirgin kimliğinin iç istikrar için kesinlikle bir engel olmadığını da sözlerine eklemiştir. Fakat Sırp'ların genel olarak Boşnakların yakın komşuları yerine Türkiye ile aşırı kardeşlik çabalarını hoş karşılamayacağını da altını çizmiştir.

Ortodokslar arasında neredeyse tüm Karadağ vatandaşlarının (Arnavutlar hariç) ortak kökenine yapılan atfın yanı sıra, daha muhafazakar Sırp çevreler arasında Türkiye'nin olası "Balkanlar'a dönüşüne" dair bir şüphe vardır. Fakat bu tür görüşler, belirli sınırlamaların kabul edilmesi ve bunlara saygı gösterilmesi koşuluyla, Türkiye ile yerel Müslümanlar arasındaki iş birliğine büyük bir engel oluşturmamaktadır. Bu konuda Zogović, Saat kulesindeki haçın kaldırılması gibi üzücü olayların her iki tarafa da yardımcı olmadığını ve özellikle Ankara'nın imajına zarar verdiğini belirtmiştir. Ona göre, Türkiye bu durumda "Karadağ'ın egemenliğini ve tarihsel kimliğini zayıflatmakla" suçlanabilirdi. Yine de Ortodoks Sırp'lar/Karadağlılar açısından, yerel Müslümanlar Türkiye ile yakın ilişkiler kurmakta özgürdür. Başpiskopos Joanikije'ye Ortodoks Hristiyanların Müslümanlara yönelik görüşlerini sorduğumda şunları söyledi:

"Öncelikle insana saygı duyuyoruz. Bir insana, insan olduğu için saygı duyulması gerekiyor. İkincisi, onun dinine saygı duyuyoruz. Üçüncüsü, onun onuruna saygı duyuyoruz. Gerçek bir Ortodoks Hristiyan her zaman bu

ilkelere göre hareket etmelidir. Avro Cemović¹¹’a neler oldu bak, daha sonra ailesinin başına her türlü kötü felaketler geldi. Eğer zorla vaftiz ediliyorsa o vaftiz değil, dine hakarettir. Yapmamız gereken şey, Ortodoks, Katolik ve Müslümanlar arasındaki iyi ilişkileri korumak, takdir ve anlayışa değer vermektir.”

3.3. Bölüm Sonu Notları: Sosyo-politik Boyutta Karadağlı Müslümanların Güncel Durumu

Milliyetçilik, Karadağ’daki sosyo-politik akımların şeklini ve yönünü büyük ölçüde etkileyen bir faktör olmaya devam etmektedir. Bu bölüm, Karadağlı Boşnakların/Müslümanların çağdaş siyasi oluşumlardaki konumuna bir giriş niteliği taşımaktadır.

21 Mayıs 2006’da yapılan barışçıl ve uluslararası kabul görmüş referandumun ardından Karadağ bağımsızlığını yeniden kazandı. 1990’ların başından 2020’ye kadar çok partili sisteme geçişten bu yana, Karadağ siyasi yaşamının hegemonu olan Karadağ Sosyalistleri Demokratik Partisi (Sırp-Hırvatça: **Demokratska partija socijalista, DPS**), Karadağ’ın Avrupa-Atlantik entegrasyonunun ülkenin uluslararası önceliği olduğunu ilan etti (Morrison, 2018:133).

Böylesi bir yabancı yönelim, Karadağlı Müslümanların (hem Boşnak hem de Arnavut) siyasi temsilcileri arasında bir müttefik buldu. Karadağ’ın sözde en güçlü “azınlık partisi”, Boşnak Partisi’dir (Sırp-Hırvatça: **Bošnjačka Stranka, BS**).¹² Bu parti AKP ile yakın ilişkiler sürdürmektedir (Vukićević, 2017:133). Parti, ülkedeki Sırp aktörlere karşı oldukça şüphecidir. BS, Arnavut ve Hırvatların siyasi temsilcileriyle birlikte, Karadağ’ın bağımsızlığından bu yana geçen son 15 yıl boyunca

¹¹ Plav-Gusinja bölgesindeki zorla Ortodoksluğa geçişin liderlerinden biri olan Sırp subay.

¹² Yazarla yaptığı bir görüşmede, akademisyen Prof. Dr. Šerbo Rastoder, Boşnak/Müslümanların ulusal alanda kendini ifade etme farklılıklarının değişik derecelerde ulusal öz farkındalıklarına bağlı olduğunu belirtti. Boşnak Partisi, İslam Birliği’nin çoğunluğu, önde gelen birkaç Boşnak/Müslüman şahsiyet (Prof. Rastoder dahil) ve Sancak Müslümanlarının çoğunluğu „Boşnak” isminin kullanılmasını savunuyor. Milli Boşnaklar Sancak-Bosna-Türkiye hattını severken, milli Müslümanlar ve Müslüman inancına sahip milli Karadağlılar Karadağ’a son derece sempati duyuyorlar.

DPS ile yakın ittifak kurmuştur. DPS liderliğindeki “pro-Karadağlı blok” ile “azınlık partileri” arasındaki bu ittifak, “pro-Sırp” partilerin siyasi etkisine karşı bir dengeydi.

DPS 30 Ağustos 2020’de yapılan seçimlerde iktidarı ilk defa kaybettiğinde, Karadağlı Müslüman azınlığı ve Karadağlı milliyetçi çevreler arasında, yeni parlamento çoğunluğunun “pro-Sırp” partiler tarafından domine edilmesi nedeniyle Karadağ’ın bağımsızlığının tehlikede olduğu endişesi ortaya çıktı. Seçimlerden sadece birkaç gün sonra, İslam Birliği’nin Pljevlja’daki bürosunun taşlanması ve Müslümanlara ait çok sayıda mülkün yıkılması, etnik gerilimleri daha da alevlendirdi. Bu tür olayları birkaç Müslümana yönelik fiziksel saldırılar izledi. Bu olaylar Müslümanların bir kısmı arasında dehşete sebebiyet verdi. Daha sonra keşfedildiği gibi, bunlar toplumsal gerilim oluşturmak amacıyla az sayıda paralı ve siyasi talimatlarla hareket eden kişiler tarafından gerçekleştirildi.

Ankara’nın bu olaylara resmi bir tepkisi olmadı. Fakat görüşmemiz sırasında Muhović, birçok üst düzey Türk devlet adamının dahili olarak bu protestoda bulunduğunu ve Podgorica’daki yetkililer tarafından Pljevlja ve Karadağ’ın diğer yerlerindeki Müslümanların tehlikeye girmeyeceğine dair kesin garantiler verildiğini söyledi. Gerçekten de olaylar tüm kamuoyu tarafından, Ortodoks kilisesi ve seçimleri kazanan siyasi partiler dahil olmak üzere ağır bir şekilde kınandığı için kısa sürede sönümlendi (Politika, 2020).

İktidardaki değişikliğin, Karadağ yanlısı blok ve azınlık partilerinin korkularına rağmen, Sırpların Boşnaklara/Arnavutlara karşı intikam politikasını ayyuka çıkarmadı. Üstelik Karadağ’ın yeni siyasi liderleri, ülkedeki Türk faaliyetini engellemeye çalışmadı. Ülkenin dış politika yönelimi değişmedi ve hiçbir uluslararası anlaşma fesih ya da revize edilmedi.

Türkiye’nin Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın Karadağ’a ilk ziyareti, tesadüfen 2020 seçimlerinin birinci yıl dönümüne iki gün kala, 28 Ağustos 2021’de gerçekleşti. Türkiye’nin lideri, Karadağ devlet, hükümet ve parlamento başkanlarıyla görüştü (Government of Montenegro, t.y.). Cumhurbaşkanı Erdoğan, bu ziyaret sırasında yeni Başbakan Zdravko Krivokapić (DPS’nin devrilmesine yol açan “Karadağ’ın Geleceği İçin” Sırp yanlısı koalisyonun lideri) ile tanışarak kendisini

tebrik etti. Ankara'nın Karadağ'ın yeni siyasi seçkinleriyle iş birliğine hazır olduğu böylelikle teyit edilmiş oldu (Government of Montenegro, 2021).

Yine de Türkiye, Karadağlı Müslüman azınlığa özel bir ilgi göstermektedir. Daha önce birçok Karadağlı (ve Sancaklı) Müslümanın Berlin Kongresi'nden sonra ülkeyi terk ettiğinden bahsedilmişti. Bugün, onların torunları Türk vatandaşlarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bir keresinde Cumhurbaşkanı Erdoğan, 150 binden fazla Türk vatandaşının Karadağ kökenli olduğunu vurgulamıştı ve “...iki ülke arasında olağanüstü bir dostluk ve kardeşlik köprüsünü temsil ediyorlar” demişti (Al Jazeera Balkans, 2022).

Fakat ekonomik tahviller söz konusu olduğunda bir orantısızlık olduğu söylenebilir: Karadağlı Müslümanların çoğunluğunun yaşadığı Sancak bölgesi, Türk ekonomik yatırımlarının önemli bir miktarından nispeten uzaktır. Bunun sebebi Türk şirketlerinin Karadağ'ın başka bölgelerinde faaliyet gösterme eğilimi göstermeleridir. Nebojša Medojević'in işaret ettiği gibi, Boşnak siyasi elitlerin kendi çıkarlarını başarılı bir şekilde ifade edemediği de görülmektedir. Medojević, Türk şirketlerinin Müslüman nüfusun çok daha az olduğu bölgelere yatırım yapmasının temel nedeninin aşağıda bahsedilen bu dezavantaj olduğunu iddia etmektedir:

“Bu (gayrimüslim) yerlerin daha net bir ekonomik getirisi var. Türkiye, ekonomik çıkarlarla hareket eden diğer güçler gibi, doğal olarak karşılıklı çıkarların bulunduğu yere yatırım yapmayı tercih ediyor. Müslümanlar ise daha fazla cami, müze ve buna benzer şeyler talep etmekte ısrar ediyor. Yani elbette, bir fabrika açmanın maliyeti büyük. Böylesi potansiyel bir ekonomik riske girmek yerine, örneğin TİKA, bir camiyi restore ederek ve bu şekilde yerel Müslümanların gönüllerini kazanıyor. On veya yirmi bin euroyu memnuniyetle harcamaktan imtina etmiyor”.

Arşiv materyalleri üzerinden tarihin yeniden inşası, yaşanan olayların aslında şu veya bu şekilde kaydedilen olaylardan ibaret olduğu varsayımına dayanmaktadır. Eğer bu görüş dikkate alınırsa, Güney Slav Müslümanlarının kültürünün İslam öncesi (hem Pagan hem de Hristiyan) ve İslami unsurların birleşimine dayandığı sonucuna varılmaktadır.

Diğer tarafta, Ortodoks Sırp/Karadağlıların kültürel ve tarihi ortamı, her ne kadar Türkiye’yi eski bir düşman olarak görse de, artık Türkiye’yi iş birliği yapılabilecek bir ülke olarak algılamaktadır. Yine de ne kadar önemsiz görünse de çok az sayıda Sırp, sadece Türkiye’ye değil, Karadağ toplumunun Türkleri seven tüm kesimlerine karşı da son derece düşmanca bir tutum sergilemektedir.

Karadağ, kültürel bir model olarak Ortodoks inancına ve (kesinlikle Sırbistan’dan bile daha fazla) *modus vivendi* olarak “Türlere karşı savaşıma” geleneğine derinden bağıdır (Јевтић, 2012:559). Ülkede Ortodoks kilisesinin tarihi ve çağdaş önemi ölçülemeyecek kadar yüksektir. Ortodoksluk ile Sırpılık arasındaki denklik bu gerçeklerden kaynaklanmaktadır. Bu durum, Karadağ’ın Osmanlı boyundurluğundan kurtulması sürecinde Müslümanları Ortodokslara karşı düşmanlaştırmıştır. Njegoš, *Dağ Çelengi*’nde var olan bir duyguyu yalnızca yeni fark etti. Bu duygu ancak 20’nci yüzyılın ilk günlerinde dini ve milli düşmanlığa dönüşecektir. Yine de günümüzdeki Karadağ, yüksek düzeyde dini ve etnik gruplar arası uyumla karakterize edilmektedir. Pavlović’a göre, “*Njegoš’un uzun süre önce geçmişte kalmış Karadağ hakkında yazdığı, kendi zamanının Karadağ’sıyla pek az ortak noktaya sahiptir. Günümüzdeki Karadağ’la hiçbir ortak noktaya sahip değildir*” (Pavlović, 2003).

Yine de bugün bile Ortodoksluk sıklıkla “Sırp inancı” olarak anılırken, İslam “Türk inancı” şeklinde zihinlere yer etmiştir. Bu ortak bölücü düstur anlamına gelmektedir. “*Bizde haç, onlarda hilal var*” ya da “*Bizde hilal onlarda haç var.*” söylemi bunun en belirgin örneğidir. Başpiskopos Joanikije, Sırpılık ve Ortodoksluğun birbirinin yerine kullanılması hakkında sorduğum soruya, böyle bir şeyin Ortodoks dini düşüncesinde hiçbir temeli olmadığını söyledi. Ona göre, ortak Ortodoks inancı her türlü dilsel, kültürel ve özellikle ulusal kimliklerin üzerinde yer almaktadır: “*Mesih’in gelişi aynı zamanda bu tür ayrımların artık önemli olmadığı anlamına da geldi. Günün sonunda insan, insandır. Doğası gereği çoğu zaman İsa’nın öğretilerine dayanmayan bir şeyleri takip etme eğilimindedir*”.

Öte yandan birçok Müslüman arasında ortaya çıkan tepkiyi şu cümleye açıklamak mümkündür: “*Mademki bizi zaten Türk olarak görüyorsunuz o zaman gerçekten Türk olacağız*” (Hajdarević, 2022); “*Türk*” ise, kargaşa zamanlarında

“*düşman*” anlamına gelmektedir. İslam dinine mensup kardeşlerin sadece “Türklere” indirgenmesi, sosyal mesafenin artmasına da neden oldu. Bugüne kadar var olan bu durum çoğu zaman düşmanlıktan beslenen bir özelliktir. Geçmişin hayaletleri güncel siyasi meselelerde bile karşımıza çıkmaya devam etmektedir. Örneğin General Ratko Mladić, Osmanlı’nın yenilgisinden neredeyse bir yüzyıl sonra, 1995 yılında Srebrenica’ya girdiğinde, Türklere karşı intikam çağrısında bulunmuştu (Radio Slobodna Evropa, 2020).

Fakat bu örnekler genellikle ülke içinde değil Karadağ’ın belli başlı bölgelerinde yaşanmaktadır. O zamandaki Podgorica merkezli yetkililerin Sancak’ın Karadağ bölgesindeki Müslümanlara yönelik şüphelerini körükleyen artan gerilime rağmen (Morrison, 2018:59), -birkaç istisna göz ardı edilirse- Karadağ, Yugoslav Savaşları’nın yıkımlarını yaşamadı. Müslümanların 1878’den itibaren Karadağ’da entegrasyon konusunda yaşadığı tüm sorunlar, Karadağ’a tam teşekküllü vatandaşlar olarak kabul edilmeleriyle sonuçlanan daha büyük bir sürecin parçasıdır. Karadağlı Müslümanlara karşı olan düşmanlık, genel olarak Müslümanların ülkeye entegre olma konusunda direnç gösterdiği yerlerde teşvik ediliyordu. Dahası, 1924’te Bijelo Polje yakınındaki Šahovići köyündeki katliamdan hemen önce, Müslümanlar yerel Sırp tarafından uyarıldı. Bu sayede Müslümanlar bölgeden kaçabilmek için zaman kazandı. Birçok Sırp, Müslüman komşularını saklayıp onları başlarına gelecek olası katliamdan korudu. Böylece birçok Müslüman hayatını kurtarabildi (Rastoder, 2011:197-204).

Karadağlı Müslümanların ataları nispeten yakın bir geçmişe kadar Hristiyan’dı. Din değiştirmeleri sadece Osmanlı egemenliğiyle Karadağ’da değişen sosyo-politik yaşamın gerçekliğine entegre olmalarının bir göstergesidir. Karadağlı Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişkilerde -en kötü zamanlarda bile- tektonik bir bozulma yaşanmadı. Zaman zaman baş gösteren düşmanlıklar dikkate alındığında bile, bunların geçici olduğu gözlemlenmiştir. İki grup arasındaki husumetin şiddeti zaman zaman artsa da Bosna ve Kosova’daki olaylarla kıyaslandığında oldukça önemsiz ve geçmişte kalmıştır.

İkinci araştırma sorusuna gelecek olursak Ortodoks Karadağlıların ve özellikle Sırpların Müslümanlara yönelik algısı, Türkiye’nin yerel Müslümanlara yaklaşma

becerisinin kapsamını Ankara'nın politikalarının etnik ve/veya dini ayrışmalara yol açabileceği konular çerçevesiyle sınırlıdır.

Türkiye'nin Karadağ'daki yumuşak güç politikası çok güçlü Ortodoks Sırp aktörleri tarafından baltalanabilir. Ankara'nın Karadağ'daki varlığına yönelik güçlü bir muhalefetin olmadığını yeniden vurgulamakta fayda vardır. Karadağ vatandaşlarının Türkiye'ye yönelik algısında, dini ya da ulusal inançlarına bakılmaksızın Türkiye, daha ılımlı bir biçimde de olsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir başka formudur. Bu algı kişiye bağlı olarak olumlu, olumsuz ya da tarafsız bir çağrışım taşımaktadır. Böyle bir ortamda Karadağlı Müslümanların/Boşnakların kimliğinin “etno-dinsel” bileşeni, Türkiye'nin dış politika stratejisinde güvenilebileceği bir faktördür. Bununla birlikte bir “etno-dilsel” bileşen de mevcuttur ve bu bileşen Müslümanların/Boşnakların Slav kökenli olmasıyla desteklenmektedir. Ankara, Karadağ'daki Müslüman azınlığa yönelik yumuşak güç yaklaşımında dikkatli ve mütevazı olmalıdır. Bu şekilde Türkiye, çoğunluğu Ortodoks olan Karadağ halkının geri kalanıyla karşı karşıya gelmeyecektir. Ayrıca, taraflı bir kültürel ve dini politika teşvik etmemek suretiyle, Türkiye dost ülke olarak kendi statüsüne zarar vermeyecektir.

Karadağ'da sıkça söylenen bir tabire göre bölgedeki halklar arasındaki en büyük kavgalar küçük farklılıklardan çıkar. Osmanlı dönemi boyunca Karadağ'da çatışmalar temelde aynı halk arasında yaşanmıştır. Karadağ'ın kurtuluş ve egemenlik arzusunu gerçekleştirmesiyle kendi tarihinde büyük bir dönem sona ermiştir. Ülke, Karadağlıların, Sırpların, Müslüman/Boşnakların, Arnavutların ve diğerlerinin bir arada yaşadığı bir döneme girmiştir.

Karadağ ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki son savaş 1913'te İşkodra'da gerçekleşti. Savaşa katılan Rade Zvicer, bu tanıklığı şöyle anlatmaktadır:

“General Radomir Vešović... kimseye sormadan askeri hattın önünden bağırdı: Karadağlılar, en şerefli düşmanımıza, bir daha asla sahip olmayacağımız düşmanımıza, üç el ateşle saygı gösterelim! Bütün Karadağ ordusu cevapladı, sola döndü ve gerçekten en şerefli düşmanımızın onuruna üç el ateş etti. Türkler de aynı şey yaptılar, bize hürmet etmek için üç el ateş ettiler. General Vešović onların şerefine şapkasını çıkardı ve hepimiz aynısını

yaptık. Bu an biraz daha uzun sürseydi bazılarımız gözyaşı dökenekti”
(Radonjić, 2021).

General Vešović yüz yıl sonra Türkiye’nin Karadağ’da bulunacağını bilemezdi. Fakat günümüzde Türkiye-Karadağ ilişkileri çerçevesinde, Türkiye düşman yerine siyasi ve ekonomik ortak olarak görülmektedir. Bir sonraki bölümde Karadağlı Müslüman azınlığa odaklanarak Türkiye ile Karadağ arasındaki güncel ilişkiler tartışılacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARADAĞ'DA NEO-OSMANLICI POLİTİKA VE SÖYLEMİN ETKİSİ

Çalışmanın önceki bölümünde Karadağ'da Osmanlı mirasına yönelik genel algı, bölgedeki Karadağlı Müslümanların tarihi ve Türkiye ile etno-dinsel bağlantıları ele alınmıştır. Böylece hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin zihniyet özelliklerinin ve Türkiye'ye yönelik tutumlarının anlaşılması sağlamıştır. Bu bölümde Türk dış politikasının Karadağlı Müslümanlar üzerindeki siyasi, ekonomik, kültürel, dini ve sosyal etkisi incelenecektir.

Karadağ'ın Balkan yarımadasında Adriyatik Denizi kıyısındaki merkezi konumu, bu ülkeyi küçük yüzölçümüne rağmen oldukça ilginç kılmaktadır. Karadağ vatandaşları arasında mevcut olan güçlü ulusal duygular, belirgin ulusal farklılıkların üstesinden gelmeyi zorlaştırmaktadır. Ülkedeki Sırlar ve Karadağlılar arasındaki bölünme, Karadağ siyasi söylemini bir yüzyıldan beri şekillendirmektedir (Šćekić, 2011:79-80). Karadağ siyasetini şekillendiren bir diğer fay hattı ise Müslümanlar ile Ortodokslar arasındaki etnik-dini çatışmadır.

Türkiye, 12 Haziran 2006'da Karadağ'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biridir. İki ülke, 3 Temmuz 2006'da ilk diplomatik ilişkilerini kurdu (Government of Montenegro, t.y.). Sık sık gerçekleşen diplomatik ziyaretler iki dost ülke arasındaki iş birliği alanlarının da genişlemesine fırsat vermiştir. Ayrıca Türk temsilcileri, Karadağ Müslümanlarının iki ana kurumu olan Karadağ İslam Birliği ve Boşnak Partisi ile yakın ilişkiler yürütmektedir.

Türkiye, Karadağ'da iki açıdan önemli bir aktör olarak görülmektedir. İlk olarak Karadağlı Müslüman azınlığın Türkiye'ye karşı güçlü bir sempatisi mevcuttur (Vukićević, 2017:122). Ankara, Diyanet'in Karadağ İslam Birliği ile olan yakın temasıyla Karadağlı Müslümanların dini düşüncelerini etkileme gücüne sahiptir. TİKA'nın faaliyetleri ise genellikle Karadağlı Müslümanların kültürel mirasının restorasyonu yönündedir. Daha somut olan ve tüm Karadağ vatandaşlarını ilgilendiren ikinci husus ise Türkiye'den gelen iş insanlarının Karadağ'da yaptığı ekonomik girişimlerdir.

Bu bölüm özelinde ele alınan gözlemler, analiz, bulgu ve sonuçlar, Müslümanların Türkiye'nin yumuşak güç politikasından faydalanıp faydalanmadığını sorgulayan üçüncü araştırma sorusunu cevaplamaya yardımcı olacaktır. Bu araştırma sorusu ışığında, Türkiye'nin Karadağ'a yönelik dış politikası ile ülkedeki Müslüman halkın çıkarlarının korunması arasındaki ilişki açıklanmaya çalışılmaktadır. Eğer Türkiye'nin yumuşak gücü, Neo-Osmanlılık eğilimlerinin prizmasından geçerek Karadağ'da verimli bir zemin bulabilirse, bu zeminin kuzey/kuzeybatı illerinde, yani Sancak'ta olabileceği öngörülmektedir. Hem Türkiye'nin Sancak'a olan ilgisi hem de bu çalışmanın Sancak bölgesine odaklanmasının ardındaki motivasyon Karadağ'ın (ve Sırbistan'ın) Müslüman halkının büyük çoğunun bu bölgede yaşamasıdır. Dolayısıyla, Neo-Osmanlıcı motivasyonla atılan adımlar, muhtemelen Sancak bölgesinde memnuniyetle kabul edilecektir.

4.1. Sancak: Neo-Osmanlıcılığın İzlerinin Araştırılabileceği Değerli Bir Vaka Mı?

Türkiye'nin yumuşak güç politikasının dini ve kültürel açıdan somut yansımaları, tarihsel ve demografik özelliklerinden dolayı Sancak'ta gözlemlenebilir. Sancak bölgesinin hem Sırbistan'da hem de Karadağ'da kalan nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman'dır. Bu bölgede yaşayan Müslümanlar, -özellikle doğu kesimlerde- Sırbistan/Karadağ'ın diğer bölgelerinde yaşayan Müslümanlarla kıyaslandığında Türklere ve Müslümanlara daha fazla sempati beslemektedirler. Bu bölgedeki halkların Müslümanlara karşı beslediği olumlu duyguların ardında yatan asıl sebep Sırp/Karadağlılara karşı nesillerdir süre gelen güvensizlikten kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Sancak Müslümanları Türkiye'yi Osmanlı Devleti'nin doğal mirasçısı olarak algıladıkları için, Türkiye'yi kendi güvenliklerinin güçlü bir koruyucusu olarak görmektedirler. Türkiye'nin, kamu diplomasisi ve Sancak'ın dışında kalan bölgelerde yaptığı ekonomik girişimlere rağmen Sancaklı Müslümanlar Türkiye'nin yönelik olumsuz bir tutum sergilememektedir.

Görüldüğü üzere üçüncü bölümünde yer verilen hutbedeki tutumlar, ikinci bölümündeki ifadelerle son derece uyumludur. Bu bölümde Sancak'ın, Müslüman

nüfus yoğun alanlarında kurulan bir koridoru tamamlayan doğal bir köprü olduğu belirtilmiştir. TİKA ve Diyanet'in faaliyetleri aracılığıyla Sancak'ın Karadağ kısmındaki kayda değer Türk varlığı, bu coğrafi birimin tarihsel, siyasi ve kültürel önemini kısaca açıklamak için önemlidir Ayrıca Türkiye'nin buradaki yumuşak gücünü artırma olasılıklarına değinmek de faydalı olacaktır.

Sancak, Bosna-Hersek'ten Kosova'ya doğru uzanan kuzeybatı-güneydoğu hattında yer almaktadır. Sırbistan-Karadağ sınırının her iki tarafında uzanarak giden hat 8.687 km²'lik bir alana tekabül eder (Mrduljaš, 2018:41). En güncel resmi verilere göre, Sancak'ta 385.041 kişi yaşamaktadır (Karadağ kısmında 151.950 [toplam Karadağ nüfusunun yaklaşık dörtte biri], Sırbistan kısmında 233.091). Bunlardan 215.610'u kendini Boşnak veya Müslüman olarak tanımlanmaktadır (Karadağ kısmında 58.272, Sırbistan kısmında 157.338). Bu, Sancak'ın toplam nüfusunun %56'sına tekabül etmektedir (Karadağ kısmında %38,3, Sırbistan kısmında %67,5) (MONSTAT, 2011; Statistical Office of the Republic of Serbia, 2023). Müslümanlar/Boşnaklar, genellikle Sancak'ın doğu kesimlerinde yaşarken, Sırlar (ve Karadağlılar) ise, bölgenin batı kesimlerinde yoğunlaşmıştır (Mrduljaš, 2018:12). Boşnak/Müslümanlar arasında kendilerini Boşnak olarak tanımlayanların oranı, Sancak'ın etnik olarak daha homojen olan doğu bölgelerinde daha fazladır.

Sancak Bölgesi adını Osmanlı İmparatorluğu'nun idari biriminden alan tek yerdir. Arşiv belgelerinde, *Bosna eyaletine* bağlı olan *Novi Pazar Sancağı*'ndan ilk kez 1578 yılında bahsedilmektedir (Džogović & Šaćirović, 2019:1508). 1878'deki Berlin Kongresinde alınan kararlardan sonra, bugünkü Sancak toprakları hala Osmanlı yönetimi altında ayrı bir idari-bölgesel birimi ifade eden şekliyle kalmıştır (batı kısımlarında Avusturya-Macaristan askeri varlığı etkili olmuştur). 1878'den Birinci Balkan Savaşı'na kadar geçen sürede, Sırbistan ve Karadağ sırasıyla bu Osmanlı yönetiminden çıkmıştır. Sancak ise Osmanlı hâkimiyetinin devam ettiği batıdaki yerleşim bölgesi olarak bir süre daha varlığını devam ettirmiştir. 1912'de Sancak sırasıyla Sırbistan ve Karadağ'a dahil edilmiştir. 2006'da Karadağ ve Sırbistan'ın bağımsız birlikler olarak ayrılmasıyla Sancak, bu iki ülke arasında bir kez daha bölünmüştür.

Bugün *Sancak* terimi, Sancak'ın hem içindeki hem de dışındaki çevrelerin ciddi direnişiyle birlikte, spesifik bir jeo-kültürel birimi ifade eden bir kavram olarak varlığını sürdürmektedir. Fakat Sırbistan/Karadağ'da bir tür özel yasama statüsünün gerçekleştirilmesi potansiyeli giderek azalmaktadır: Sırların çoğu gibi, **Sandžak** yerine **Raška** adını tercih eden Milun Zogović, yaptığımız görüşme sırasında günümüzde böyle bir ihtiyacın tamamen kaybolduğunu belirtti. Karadağ ve Sırbistan'ın yaklaşmasına yönelik girişimlerin bu ülkelerin AB entegrasyonlarında ve diğer bölgesel iş birliği biçimlerinde yattığını da sözlerine ekledi. Ayrıca hiçbir bölgesel entegrasyonun Sancak'ın özel statüsünü değiştirmesini gerektirmediğini de söyledi. Öte yandan, Adnan Muhović, Sancak'ın özel yasama statüsünü kararlı bir şekilde desteklediğini ve bu tür bir sonucun Boşnakların güvenliğini koruyacağını iddia etti.

İkinci Dünya Savaşı sırasında, bu coğrafi birimin siyasi özerklik fikri hem Müslümanlar hem de Sırlar/Karadağlılar tarafından güçlü bir destek görmüştür. Fakat terim, yeni Sosyalist Yugoslavya'nın kararnameleriyle iki sosyalist cumhuriyeti (Sırbistan ve Karadağ'ı) birleştiren ve üçüncüsüne (Bosna-Hersek'e) yaslanan bir bağlantı, bir kültürel özerklik belirtisi olarak kalmıştır (Morrison, 2018:56-57).

2006'da, Sancak'ın Karadağ'daki Boşnak nüfusunun neredeyse tamamı Karadağ'ın bağımsızlığı için oy kullandı. Bölgedeki Ortodokslar ise çoğunlukla bu karara karşı çıktı. Karadağ'ın bağımsızlık için yaptığı bu referandum ufak bir çoğunlukla başarılı oldu. Sancak'taki Boşnakların oyları sonucu belirleyen önemli bir unsur olmuştur.

Kuzeyde Sancak'ın Sırp kesimi konusunda sessiz bir anlaşma mevcuttur. Ankara'nın yerel Müslümanların sempatisini kazanmasına izin verilirken, Belgrad ise Türk şirketlerinin değerli yatırımlardan faydalanmaktadır. Sırbistan, 2019 yılı itibarıyla Türkiye'nin Batı Balkanlardaki en büyük ticaret ortağı oldu (Büyük & Öztürk, 2019:124). Böyle bir sembiyoz, 2017 yılında Sırbistan Cumhurbaşkanı Aleksandar Vučić'in ve Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Sancak'ın en büyük şehri Novi Pazar'ı ziyareti sırasında onurlarına düzenlenen etkinlikte, kalabalığın bir kısmı *tekbirlerle "Sultan Erdoğan"* diye bağırırken, Vučić'in söylediği şu sözler dikkat çekicidir:

“Burada Recep Tayyip Erdoğan’a gösterilen sevginin yarısıyla bile karşılanmayacağımı biliyorum. Fakat yeterince cesaretim ve açık bir bilincim var. Sizin önünüze gelip, hem sizin çıkarlarınız hem de Sırbistan’ın her bir vatandaşının çıkarları için, yani dinine veya milletine bakılmaksızın tüm halkımın çıkarları doğrultusunda en iyi şekilde çalıştığımı ve çalışacağımı söyleyebilirim” (Sandžak Media, 2017).

Sırbistan, sözde “Neo-Osmanlıcılığın” sunabileceği en iyi şeyi ortaya çıkarıyor: Türk şirketlerinden yatırımları. Bunun karşılığında Ankara, Boşnak nüfusuyla kültürel ve duygusal olarak bağ kurmakta özgür bırakılıyor. Vučić’in açıklaması Müslüman nüfusa Sancak’ın daha anlamlı, siyasi özerkliğine dair tüm fikirleri terk etmesi mesajını yansıtmaktadır. Fakat Sırbistan’daki Boşnaklar, Türkiye ile bağlantı kurmayı arzularsa bunu yapabilir. Bunun önünü açan şey, Türkiye’nin halihazırda ekonomik, dini ve kültürel girişimleriyle zaten Sırbistan Cumhuriyeti’nin içinde yer almasıdır.

Karadağ’a ait olan ve bu çalışma için daha büyük önem taşıyan Sancak’ın güney kısmına gelince, büyük ekonomik ve altyapı geliştirme potansiyelleri mevcuttur. Sancak’ın Karadağ kısmından geçecek bir yol yapılması konusunda uzun süredir tartışılan bir girişim vardır. Karadağ’ın eski Maliye ve Sosyal Yardım Bakanı ve şimdiki Karadağ Başbakanı olan Miloško Spajić ile yaptığım görüşmede, Spajić bu girişimden bahsetti. Projenin henüz somut olmasa da Türk inşaat firmaları tarafından gerçekleştirilmesinin planlandığını belirtti. Bu fikir tabii ki yeni değil. Benzer girişimler geçmişte Davutoğlu tarafından da gündeme getirilmiştir (Tanjug, 2009), Fakat Başbakan Spajić’in ifadeleri, Podgorica-Ankara hattında bazı görüşmelerin yakın zamanda yapıldığı yönündedir. Spajić böyle bir yolun (otoyol veya başka türlü) faydalarına atıfta bulunarak bunların bölgenin erişilebilirliği ve birbirine bağlılığını amaçladığını dile getirdi. Böyle bir girişimin “Neo-Osmanlıcılık” çağrışımı taşıyıp taşımadığını sorulduğunda Spajić, Ankara’nın bölgedeki nüfusunun “Neo-Osmanlıcı” bir fikirden kaynaklandığını düşünmediğini belirtti. Bu veya benzeri projelerin ana amacının ekonomik odaklı kazançlı çıkarlar olduğunun altını çizdi.

Bölgede önemli bir Müslüman nüfus olmasa bile Türk şirketlerinin bu ilgisi şu açıdan mantıklı görünebilir: Bölge, Karadağ, Orta Sırbistan, Bosna-Hersek,

Harita 2: Sancak belediyeleri¹³

BOSNA-HERSEK

ORTA SİRBİSTAN

KARADAĞ

KOSOVA VE METOHİYA

ARNAVUTLUK

Belediye sınırları

Ülke sınırları

Boşnak/Müslüman nüfusu %20'nin altında olan belediyeler

Boşnak/Müslüman nüfusu %20'nin üzerinde olan belediyeler

Boşnak/Müslüman çoğunluğa sahip belediyeler

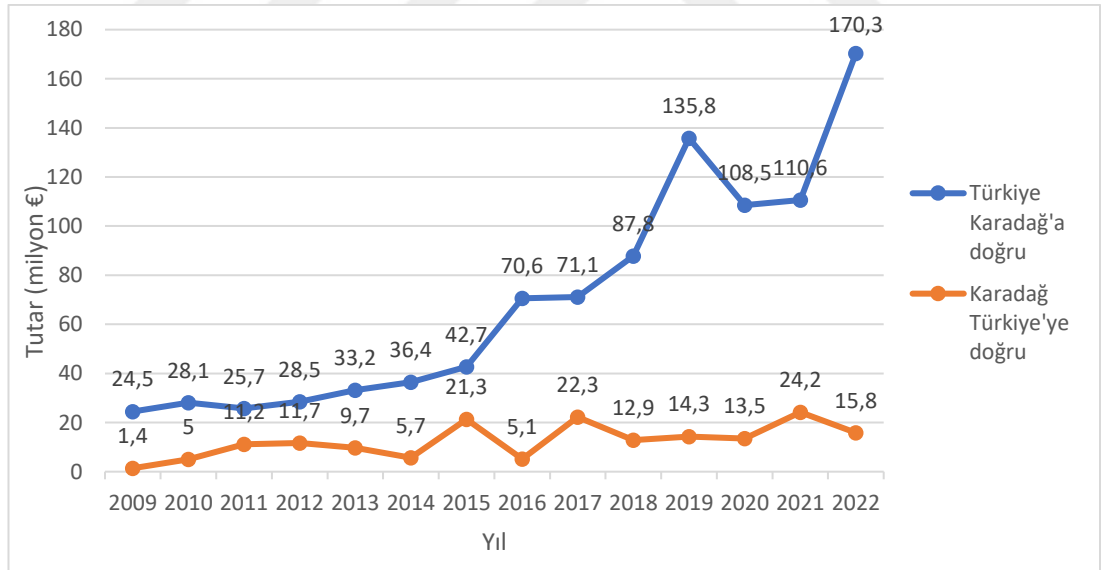
Belediyeler: Priboj, Yenivaros, Taşlıca, Semi Pazar, Akova, Senice, Yeni Pazar, Tutin, Berane, Rojaj, Petnitsa, Andrijević, Gusinye, Plav

Kültürel nüfuz, siyasi ve güvenlik iş birliğinin yanı sıra ekonomik güç de Türkiye’nin dış politikasının yumuşak güç hamlelerinden biridir. Tanasković, ekonomik bileşenin herhangi bir “Neo-Osmanlıcı” gündemini ikincil bir konuma ittiğini belirtiyor. Bu bağlamda, “Neo-Osmanlıcılığın” sosyal sonuçları, güçlü bir ekonomik faydanın ışığında göz ardı edilmektedir (Tanasković, 2010:101). Türkiye’nin ekonomik gücü, Ankara’nın dış politikasının önemli bir motorudur.

77

Ekonomik gücü sayesinde Türkiye'nin bölgedeki nüfusu, kültürel ve tarihi unsurların çok ötesine uzanmaktadır. Gerçekten yirmi yılı aşkın AKP iktidarı boyunca, Türkiye'nin 2015 yılına ait dolar bazlı GSYH'si neredeyse üç katına çıkmıştır (The World Bank Group, t.y.). Bu durum Türkiye'den diğer ülkelere gidecek güçlü yatırımlar için önemli bir temel sağlamaktadır. Avatkov'a (2018:81, 85) göre, iş bağlantıları ve yatırım yoluyla kazanılan ekonomik nüfus, "Neo-Osmanlılık" olarak anlaşılan şeyin temelini oluşturmaktadır. Böylece "Neo-Osmanlılığın" yayılma potansiyeline ilişkin her türlü suçlama, iş birliği ve bölgesel mülkiyete dayanan karşılıklı ekonomik refahın gölgesinde kalmaktadır. Bu bakış açısına göre, komşu ülkelerin farklı ekonomik girişimlerde karşılıklı iletişimi kolaylaştırması doğal, hatta istenen bir durumdur. Türkiye için Balkanlar, Avrupa'ya giden vazgeçilmez bir transit rotayı temsil etmektedir. Ankara için Balkan ülkelerinde Türk mallarının güvenli bir şekilde taşınmasının sağlanması hayati bir önem taşımaktadır.

Grafik 1: Türkiye ve Karadağ arasındaki Yıllık ticaret değişimi¹⁴

Karadağ'da faaliyet gösteren yabancı sermayeli şirketlerin üçte birini Türkiye'den gelen yatırımcılar oluşturmaktadır. Bu şirketler genellikle altyapı, inşaat,

¹⁴ Türkiye ve Karadağ arasındaki ticaret değişimi incelendiğinde, genel olarak bir artış olduğu görülmektedir. 2016 yılından bu yana Türkiye'nin Karadağ'a ihracatında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Karadağ'ın ticaret dengesi ise son derece olumsuzdur. Ülke genellikle kumaş, tekstil ürünleri, mobilya, demir dışı metaller, kol saatleri, mücevherler gibi ürünleri ithal etmektedir. Türkiye'ye en çok ihraç edilen ürünler arasında ise demir, çelik, alüminyum, mineral cevherleri ve gübreler gibi rafine edilmemiş ürünler bulunmaktadır (MONSTAT, t.y.; MONSTAT, 2023c).

turizm ve hizmet sektörü alanlarında faaliyet göstermektedir (MINA, 2022). Türk şirketleri, özellikle Karadağ'ın daha zengin olan güney ve orta kesimlerinde bulunan şehirlere ilgi göstermektedir (MONSTAT, t.y.). Bu bölgeler genellikle yabancı sermayeli şirketlerin en yoğun olduğu yerlerdir. Karadağ'ın kuzeyi, diğer bölgelerle kıyaslandığında belirgin şekilde geri kalmıştır. Türk şirketlerinin ekonomik çıkarlarını ülkenin güneyinde ve orta kesiminde araması da pek şaşırtıcı değildir.

2017 yılında Karadağ'ın NATO'ya katılması, Türkiye ile Karadağ arasındaki ekonomik ilişkilerin güçlenmesinde de etkili olmuştur. Karadağ'ın NATO'ya katılması ile Türk şirketlerinin Karadağ'a yatırımlarının artması arasında zamansal bir ilişki gözlemlenmektedir. Karadağ'ın böylesi güçlü bir stratejik ve güvenlik iş birliğinin parçası olması, yabancı yatırımlar nezdinde siyasi açıdan daha güvenilir olduğunun bir göstergesidir (Matijašević, 2022). Haliyle 2018'den itibaren Türk iş insanlarının Karadağ'a yönelik yatırımları da artmıştır.

Tablo 1: Karadağ'da Türkiye'den kişilerin/tüzel kişilerin sahip olduğu işletme kuruluşların yıllık yüzdesi¹⁵

Yıl	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Yüzde (%)	1,5	1,8	3,1	8,7	24,4	29,4	28,8	25,7	27,2

Karadağ'ın AB entegrasyon süreci komşu ülkelerle kıyaslandığında nispeten istikrarlıdır. Avrupa ülkeleriyle yaptığı çeşitli anlaşmalar, Karadağ'da işletmelerin kurulmasının ve yönetilme süreçlerinin görece daha basit ve ucuz olması, alınan %9 gelir vergisi, yerli ve yabancı şirketlere eşit muamele, Türkiye'ye coğrafi ve tarihi yakınlığı Karadağ'ı Türk şirketler gözünde çekici bir konuma getirmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020). Bankacılık, inşaat, gayrimenkul, turizm, eğlence, tekstil ve küçük ev aletleri üretimi gibi sektörlerle yönelik belirgin bir ilgi gözlemlenmektedir (Matijašević, 2022).

¹⁵ Karadağ'da Türkiye'den kişilerin/tüzel kişilerin sahip olduğu işletmelerin yıllık yüzdesi incelendiğinde, Türkiye'den gelen şirketlerin varlığı özellikle son yıllarda artmıştır. Karadağ'da Türk sermayeli ticari kuruluş sayısı 2020'de 3,250 iken, 2022'de 5,002'ye yükselmiştir. Türkiye'nin yanı sıra, aktif işletmelerin önemli bir kısmı Rusya ve Sırbistan'dan gelen şirketlere/kişilere aittir (MONSTAT, 2023a).

Ekonomik hareketliliğin yoğun olduğu Podgorica, Budva veya Kotor gibi şehirlerde Türk vatandaşlarının sayısında da artış gözlemlenmiştir. 2023 sonbaharında yaklaşık 8,500 Türk vatandaşına geçici ikamet/çalışma izni verildiği bildirilmiştir (RTCG, 2023). Fakat resmi olmayan tahminlere göre (yani çalışma/oturma izni olmayanlar da dahil) bu rakamın iki kat daha fazla olduğu düşünülmektedir.

Tablo 2: Karadağ’a doğrudan yapılan yıllık Türk yatırımları¹⁶

Yıl	2006-2010	2011-2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Eylül 2023
Miktar, € Milyon	14,9	80,1	17,8	23,8	53,2	34,5	18,6	42	78,3	56,3

Türkiye’nin Karadağ’daki ekonomik faaliyetlerine ilişkin son yeniliklerden biri TurkCham Karadağ’ın kurulmasıdır. Bu kurum, Karadağ’daki Türk Ticaret Odası olarak tasarlanıp önde gelen Türk ve Karadağlı şirketleri bünyesinde barındırmaktadır. TurkCham, iki ülke arasındaki ekonomik bağları güçlendirmeyi, doğrudan yabancı yatırım çekmeyi, bölgedeki istihdamı ve iş gücünün kalitesini artırmayı, rehberlik sunmayı, yatırımcıları desteklemeyi ve girişimciliği kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. TurkCham’a göre Türk şirketleri, (2023 yılında yaklaşık 6 bin şirket) öncelikli olarak turizm, inşaat ve mimarlık sektörleriyle ilgilenmektedir (TurkCham Montenegro, n.d).

TurkCham’ın kurulmasıyla birlikte iki ülke arasındaki havayolu trafiği de hızlanmıştır. Ocak 2024’te Karadağ Havalimanları’nın yayınladığı rapora göre (Airports of Montenegro, t.y.), Türkiye-Karadağ arasınd gidiş-dönüş 41 uçuş planlanmıştır. Türkiye’nin Balkan ülkelerine olan uçuşları arasında Karadağ Sırbistan’dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Uçuşların çoğu Türk Hava Yolları tarafından gerçekleştirilse de Air Montenegro (Karadağ’ın ulusal havayolu şirketi) ve diğer havayolu şirketlerinin seferleri de mevcuttur.

¹⁶ Karadağ’a doğrudan yapılan yıllık Türk yatırımları incelendiğinde, 2006’dan 2023’e kadar geçen sürede toplam yatırımın 360 milyon Euro’nun üzerine çıktığı tespit edilmiştir. Türkiye, Eylül 2023’te Sırbistan ve Rusya’nın ardından Karadağ’a en çok yatırım yapan üçüncü ülke konumuna gelmiştir. Türk sermayesinin çoğu, Karadağ ekonomisi için büyük önem taşımaktadır. Yatırımların büyük kısmı, gayrimenkul, turizm, hizmet, inşaat ve enerji sektörlerine yapılmıştır (Central Bank of Montenegro, 2023).

Son yıllarda Türk vatandaşlarının Karadağ'a yönelik turistik ilgisinde de artış gözlemlenmiştir. Resmi kaynaklara göre 2022 yılında, 43.536 Türk vatandaşı Karadağ'ı ziyaret etmiştir (Bu sayı 2021'e göre %66 artış anlamına gelmektedir. Pandemi öncesinin rekoru olan 2019'a göre ise %8,8 artış söz konusudur) (Government of Montenegro, t.y.). İki ülke arasındaki turizm karşılıklı olarak gelişmiştir. Karadağ'ın para biriminin Euro olması ve Türk lirasının Euro karşısında her geçen gün değer kaybetmesi Karadağlıların seyahat etmek için Türkiye'yi uygun bir destinasyon olarak görmelerine yol açmıştır.

Bu bölümde yer verilen rakamlardan hareketle, son yıllarda Türkiye'nin Karadağ'ı hedefine aldığı söylenebilir. Fakat, bu iki ülke arasındaki ekonomik iş birliği iki açıdan dezavantajlıdır. Bunlardan ilki Karadağ'daki Müslümanları oldukça endişelendirmektedir. Türkiye'nin Karadağ'a olan yatırımları her ne kadar artış gösterse de Sırbistan, Rusya ve AB ülkelerinin çok gerisinde kalmaktadır. Çalışmasında spesifik olarak Karadağ'a değil de Batı Balkanlar'ın tamamına odaklanan Aydıntaşba,

“Türk liderlerin özel anlarında Osmanlı geçmişine dair hayalleri ne olursa olsun, bunlar Ankara'nın Batı Balkanlar'a yönelik politikasının temelini oluşturmamaktadır. Gerçekte Türkiye, bölgenin ne alternatif lideri ne de en büyük ekonomik aktörüdür. Türkiye'nin Batı Balkanlar'ı AB'den ayırmak gibi bir gayesi söz konusu değildir. Kendisini Rusya'ya karşı bir denge unsuru olarak da görmemektedir. Türkiye gerçekten Batı Balkan ülkeleri ile ilişkisini güçlendirmek için adımlar atmaktadır. Bölgede ciddiye alınmak istemekte ve oradaki Müslümanların korunmasına yönelik çabalarını sürdürmektedir. Fakat bunların hiçbiri, bölgede AB'nin ekonomik ve siyasi etkisiyle eşdeğer değildir. Türkiye, bölgedeki varlığıyla AB'ye tehdit oluşturmamaktadır. En azından şimdilik” (Aydıntaşba, 2019:3-4).

Ankara'nın Karadağ'daki ekonomik girişimlerinin bölgedeki Müslüman nüfusa kayda değer bir katkısı mevcut değildir. Türkiye'den bölgeye akan sermaye, Sancak dışında çoğunlukla Müslüman olmayan Podgorica, Budva, Bar veya Tivat gibi şehirlerde yoğunlaşmıştır. Müslüman nüfusun yoğun olduğu şehirlerde Türkiye, (Bar ve Podgorica dışında) ekonomik iş birliğinin faydalarından yararlanmaktan

kaçınmaktadır. Boşnakların çıkarlarını uygun şekilde ifade edememe durumu, bu sorunun başlıca nedenlerinden biri olabilir. Yine de özellikle Sancak, nispeten gelişmemiş olmasına rağmen, turistik ve tarımsal potansiyele sahip bir bölgedir. Uygun bir hazırlıkla, bu iki sektöre yapılan yatırımdan tarafların hepsinin fayda sağlaması beklenir. Şu anda, Karadağ Müslümanları, Türk iş insanlarının girişimlerinden önemli ölçüde ekonomik fayda görmemektedir. Karadağ'daki Boşnaklar bölgedeki en büyük diaspora olmaktan ibarettir. Karadağlı Boşnaklar ve nispeten daha fakir olan Kuzeyde/Sancak'ta yaşayanlar, Ortodoks nüfusla kıyaslandığında çok daha fazla göç etme eğilimi göstermektedir. Varış noktaları Podgorica, güney şerindeki şehirler ve özellikle Batı Avrupa ülkeleridir.

Ekonomik etki alanının verimli bir yumuşak güç politikasının uygulanmasında temel bir önkoşul olduğu göz önüne alındığında, Türkiye Karadağ'daki varlığını güçlendirmek için net adımlar atmaktadır. Ankara, Balkanlar gibi karışık bir hinterlandı, ekonomik açıdan Avrupa'ya giriş olarak kullanabilir. Fakat, iddia edilen "Neo-Osmanlı" emellerle çelişen bir durum söz konusudur. Karadağ'da, Müslüman azınlıkların Türkiye ile ekonomik olarak yeterince bağlantılı olmadığı ortadadır. Türk varlığının bölgedeki ekonomik faydaları, Müslümanların yaşamadığı alanlarda yoğunlaşmıştır. Ayrıca Türkiye'nin etkisini fazla abartmak gerekir. Resmi verilere göre Türk sermayesi hala AB, Sırbistan, Rusya ve Çin'in gerisinde kalmaktadır.

4.3. Türkiye'nin Karadağ'da Yumuşak Gücünün Kurumsal Yapısı

Bu bölümde, Türkiye'nin Karadağ Büyükelçiliği, TİKA, Diyanet İşler Başkanlığı ve göçmen ağlarının faaliyetleri özetlenecektir. Böylece bu aktörlerin Karadağ Müslümanları için önemi analiz edilmeye çalışılacaktır. Slav kökenli Karadağ Müslümanlarının dini ve siyasi örgütlenmesi için iki ana kurum da bu bölümde yer alacaktır. Karadağ Müslümanlarının dini kurumu Karadağ İslam Birliği'dir (ülkedeki Arnavut Müslümanları da bünyesinde toplar), siyasi kurum ise Boşnak Partisi'dir.

4.3.1. Karadağ'daki Türkiye Büyükelçiliği

Türk diplomatik misyonu, Ankara'nın Karadağ'daki yumuşak gücü çerçevesinde önemli bir aktördür. Ankara, Podgorica'daki büyükelçiliğinin yanı sıra, önemli sayıda Boşnak/Müslüman nüfusun yaşadığı Bijelo Polje'de de fahri konsolosluk açmıştır (Government of Montenegro, t.y.). Türk diplomatik topluluğu geleneksel olarak Karadağ toplumunun önemli aktörleriyle, özellikle de devlet kurumlarıyla yakın temas içerisinde.

Karadağlılar nezdinde Türkiye'nin Karadağ Büyükelçiliği, ekonomik iş birliği, kültür, eğitim ve konsolosluk hizmetleri açısından son derece hızlı ve aktif olarak ele alınmaktadır. Türkiye'nin ülkedeki büyükelçisi, yeni kurulan ve daha önce bahsedilen TurkCham'ın fahri başkanı olarak görev yapmaktadır (TurkCham Montenegro, t.y.). Büyükelçilik ayrıca Türk ve Karadağlı kurumlar/şirketler arasındaki ekonomik anlaşmaları da denetlemektedir. Büyükelçilik TİKA, Diyanet ve kültürel diplomasının diğer aktörleriyle de yakın iş birliği içinde çalışmaktadır. Bunun yanı sıra Başkonsolosluk Karadağlı öğrencileri Türk devletinin burs programına başvurmaya teşvik etmektedir. Bu nedenle, Ankara'nın Karadağ'daki kuvvetli diplomatik ağı, iki ülke arasındaki güçlü ikili ilişkinin geliştirilmesine etkilidir.

4.3.2. TİKA

TİKA'nın Podgorica'daki temsilcileri ile yazılı yaptığım görüşmede belirtildiği üzere 15 Mayıs 2007 tarihinde imzalanan uluslararası protokolle TİKA'nın Podgorica'daki program koordinasyon ofisi, Türkiye'nin Karadağ'daki ilk resmi temsilcisi oldu:

“Açılışından bugüne kadar, ilgili bakanlıklar, devlet kurumları ve yerel yönetimlerle iş birliği içinde, TİKA yaklaşık 500 proje gerçekleştirmiştir. Bu projeler genellikle eğitim, sağlık, kültürel iş birliği ve altyapı sektörlerini kapsamaktadır. TİKA, Podgorica'daki ofisi aracılığıyla, Karadağlı devlet yetkilileri ile iş birliğini ve iletişimi geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu projeleri uygulayarak, bu iki ülkenin ortak tarihi ve kültürel mirasını korumayı ve genç

kuşaklara aktarmayı hedeflemektedir. En nihai hedefi, çeşitli projelerle iki halk arasındaki bağı geliştirmektir”.

Podgorica'daki TİKA koordinasyon ofisi temsilcileri, bu projelerin eğitim, sağlık, tarım, insani yardım, kültür, idari ve sivil altyapı ve istihdam desteği gibi alanlarda tüm ülke çapında gerçekleştirildiğini belirttiler. Yine de projelerin çoğunluğu, önemli ölçüde Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelerde gerçekleştirilmektedir (TİKA, 2015:81-84). Diğer taraftan, Karadağ'ın kuzeyi (özellikle Sancak'taki şehirler) ülkenin geri kalanına kıyasla daha yoksuldur. Bu nedenle TİKA'nın buralarda daha sık faaliyet göstermesi şaşırtıcı değildir.

2021 yılındaki Karadağ ziyareti sırasında, Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan, TİKA tarafından yürütülen projelerin değerinin 20 milyon Euro'yu aştığını vurgulamıştır. Türk lider ayrıca, 2021 yazına kadar Podgorica'daki Yunus Emre Kültür Merkezi aracılığıyla 1500'den fazla kişinin Türkçe kurslarına katıldığını ve 450'den fazla Karadağlı öğrencinin Türkiye'nin devlet bursunu aldığını bildirmiştir (T.C. İletişim Başkanlığı, 2021).

Özellikle TİKA'ya gelince, ajansın genel olarak Karadağ'daki kalkınma süreçlerini destekleyerek olumlu bir rol oynadığı söylenebilir. Ülkede yürütülen yaklaşık 500 projenin büyük kısmı (120'den fazlası) eğitim alanındadır. Yapılan yazılı mülakatta belirtildiği göre, ülkede yürütülen yaklaşık 500 projenin büyük kısmı (120'nin üzerinde) eğitim alanında gerçekleştirildi. Sağlık alanında da 55 proje gerçekleştirilmiş olup bu projelerin toplam değeri 2 milyon Euro'yu aşmaktadır. Tarım alanında yaklaşık 30 proje yapılmıştır. Yapılan projelerin yanı sıra, TİKA bağışlar aracılığıyla Karadağ kurumlarında insan kaynaklarını güçlendirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. 2012'den beri TİKA, “Uluslararası Polis İş birliği” projesi kapsamında 33 proje hazırlamış ve çeşitli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Karadağ Polis Direktörlüğü'nden 340 memur eğitim programlarına katılmıştır.

Son olarak dini ve kültürel öneme sahip tarihi eserlerin restorasyonu gerçekleştirilmiştir. TİKA'nın bu faaliyetlerinin en güzel örneği bu tez kapsamında da ele alınan Podgorica'daki tartışmalı *Saat Kulesi*'dir. Kulenin tepesindeki haçın kaldırılmasıyla ilgili hataya rağmen, proje gerçekten Podgorica'nın ve tüm ülkenin kültürel mirasını korunması açısından faydalı oldu. TİKA, Karadağ'daki faaliyetlerini

sürdürme konusunda kararlıdır. Türkiye'nin Podgorica Büyükelçisi Barış Kalkavan, ajansın 2024 yılında otuz yeni proje başlatmayı planladığını (önceki yıllar benzer bir miktara tekabül ediyor) belirtmiştir (Dragaš, 2023).

4.3.3. Diyanet ve Karadağ İslam Birliği

Karadağ'da toplam 150'den fazla cami bulunmaktadır. Bu camiler, Karadağ İslam Birliği'nin (Sırp-Hırvatça: **Islamska Zajednica u Crnoj Gori**) yönetimi altındadır. Karadağ İslam Birliği, 14 yerel meclis aracılığıyla örgütlenmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye'de dinin siyasi kullanımı için yararlı olan ve yıllar içinde önemi artan bir devlet kurumudur. 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, dini yaşamı devletin kontrolü altına almak amacıyla 1924'te kaldırdığı Şeriye ve Evkaf Vekaleti yerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kurulmuştur. Bu kurum, o zamandan beri Osmanlı döneminin en yüksek dini otoritesi olan Şeyhülislamlık makamının tarihsel, manevi ve kurumsal mirasçısı olarak hareket etmiştir (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013).

Bu dini kurum aracılığıyla, Türk “ana akım” Sünni İslam'ı devlet tarafından düzenlenmiş tek bir form hale getirildi. Çağaptay, Türk camilerinin Diyanet tarafından yönetildiğini ve imamların aynı kurum tarafından istihdam edilip maaşlarının ödendiğini, dolayısıyla din adamlarının esasen memura dönüştüğünü belirtmektedir (Çağaptay, 2020:236). 2000'lerin başından itibaren Diyanet, Türkiye dışında da faaliyet göstermeye başlamış ve Ankara'nın din-temelli diplomasisinde en önemli bir aktör haline gelmiştir (Baklacioğlu, 2015:65). Balkanlar'da aktif olan Diyanet, bölgede Vehhabî/Selefi ideolojilere bağlı radikal aşırı grupların etkisini azaltmaya da yardımcı olmaktadır (Bechev, 2012:138).

Bu bağlamda Karadağ, aşırı veya tartışmalı İslami akımlara sahip olmayan bir ülkedir. Örneğin Fethullah Gülen'in dini hareketi Karadağ'da hiçbir zaman mevcut olmadı (Öztürk & Baser, 2022:9). Aşırı Vehhabî/Selefi aktörlerin de önemli bir varlığı bulunmamaktadır. 2010 civarında radikal İslamcılıkla ilgili bazı endişeler olmasına rağmen, Podgorica'daki ABD Büyükelçiliği personeli, bu “süssüz”, “Arap” İslam yorumlarının Karadağ'da güçlü bir etkiye sahip olmadığını belirtmiştir. Sebebi

şudur: “Karadağ’ın yüzyıllardır süregelen ılımlı İslam geleneği ve sağlıklı etnik ilişkileri, Vehhabîliğin yayılmasına karşı bir siper sağlamaktadır” (Moore, 2009)., Medojević’in belirttiği üzere, radikal İslama yabancı merkezlerden gelen finansmanın kesilmesiyle birlikte bu akımda hareket edenler tamamen ortadan kalkmıştır.¹⁷ Muhtemelen finansmanın sona ermesinin ana nedeni, Selefi/Vehhabî fikirlerin Karadağlı Müslümanlar arasında bir türlü benimsenmiyor oluşuydu. Karadağ, Bosna veya Kosova (ve belki de Sancak’ın Sırp bölgesi) gibi radikal İslamcı grupların yer edinmesi için uygun bir zemin sunmadı. Karadağ’ın ılımlı İslam geleneği, Eş’arî/Mâturîdî teolojilerine dayanmaktadır. İslam Hukuku’nda Hanefi okulunu takip etmekte ve geleneksel Sufi düşüncesiyle yoğunlaşmaktadır.

Sınırlı çekiciliğine rağmen yine de radikal İslamcılık, potansiyel olarak yeniden ortaya çıkabilecek gizli bir tehdittir. Burada, Diyanet’in radikal İslam akımlarıyla mücadeledeki deneyimlerinin Karadağ İslam Birliği için faydalı olabileceğini görmekteyiz. Bu, Diyanet’in Karadağ İslam Birliği’ndeki varlığının nedenlerinden biridir. Karadağ İslam Birliği’nin Reisi Rifat ef. Fejzić ile yaptığım görüşmede muhatabım, radikal ideolojilerin Karadağ’da belirli bir etkisinin olduğunu doğruladı. Fakat en çok endişe duyulan alanlarda bile bu ideolojilerin yalnızca sınırlı bir kabul gördüğünü açıkladı. Örnek olarak Fejzić, yalnızca birkaç Karadağ vatandaşının IŞİD safında savaşmak üzere Suriye’ye gittiğini belirtti. Oysa Bosna ve Kosova’dan Suriye’ye gidişler Karadağ’yla kıyaslanamayacak kadar sık görülüyordu.

Diyanet’in Karadağ İslam Birliği ile oldukça güçlü bir bağı bulunmaktadır. Reis Fejzić’in açıkladığı gibi, iki kurum arasındaki ilk temaslar 1990’ların ilk günlerinde başlamıştır. Özellikle de Karadağ’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra yoğunlaşmıştır. Bu iki kurum arasındaki bağ, Karadağ Hükümeti ile Karadağ İslam Toplumu arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine ilişkin anlaşmayla yasal olarak tanınmaktadır. Bu sözleşme, Karadağ İslam Birliği’nin, “özellikle Türkiye

¹⁷ Yazarın konuştuğu birkaç bilgili kişilere göre, Vehhabî düşüncesine tamamen karşı çıkmayan kişiler Karadağ İslam Birliğiyle bütünleşmişlerdir. Vehhabilik ideolojisinin temel dayanağı Suudi Arabistan olsa da Balkan Vehhabilerinin finansman merkezleri başta Avusturya ve başkenti Viyana olmak üzere Avrupa’da bulunmaktadır. Yazarın muhatapları, Vehhabilik ve Tekfirci ideolojiyi destekleyenlerin çoğunun bu tür fikirleri safça kabul ettiğini söylediler: Daha önce yerel İslam’ın geleneksel ana hatlarının farkında olmadıklarından, inancın “gerçek” versiyonu olarak anladıkları varyanta maruz kaldılar. Yine de, aralarında IŞİD ideolojisine karşı şiddetli bir muhalefet bulunmaktadır.

Cumhuriyeti’ndeki Müslüman toplum ile tarihi bağlarını takdir ederken” (Vlada Crne Gore, 2012:2), diğer devletlerdeki Müslüman cemaatlerle iletişim kurma ve bir araya gelme hakkı vermektedir. Aynı sözleşmeye göre, Karadağ İslam Birliği içinde çözümsüz bir anlaşmazlık durumunda, tahkim Diyanet tarafından yapılacaktır. Diyanet daha sonra önerilen çözümü gizli bir şekilde Karadağ hükümetine sunacaktır (Vlada Crne Gore, 2012:9). İslam Birliği’nin Reisi, menşurunu Diyanet İşleri Başkanı tarafından almaktadır (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022), bu da sembolik açıdan değerli bir pratiktir.

Günümüzde Karadağ’ın iki camisinde de Diyanet’in temsilcileri bulunmaktadır. İmamlık görevlerini yerine getirmenin yanı sıra, onlar camilerin idaresine yardımcı olmakta, yerel cemaatlere yönelik faaliyetler düzenlemekte, yerel imamların ve müminlerin dini anlamalarına yardımcı olmakta, Kur’an tefsiri, Hadis, Şeriat, Kelâm gibi konularda dersler vermektedirler. Geçmişte, Bijelo Polje’deki Şehir Camisi’nin imamlık yapmış bir Türk imamı, samimiyet ve kişisel sevginin bir ifadesi olarak Türkçe dersler de veriyordu.

Aşağıdaki paragraf Diyanet imamlarının Karadağ’daki rolünün açıklayıcı bir özetidir. Bu imamlardan biri olan Haşim Söcü ile yaptığım dostane görüşmelerin birinde şunu ifade etti:

“Biz buraya yardım amaçlı gelmiyoruz. Amacımız sizinle birleşmektir. Bu şehri ve insanlarınızı seviyorum ama açık söyleyeyim, çok tembelsiniz. Her zaman tüm işleri yapmak zorunda kalıyorum, bazen zor oluyor yani (gülüyor)... Ortodoks Hristiyanları da seviyorum, çok Hristiyan arkadaşım var, onlar da sık sık evimize ziyarete geliyor... Görev sürem bitince ülkeme döneceğim, işime orada devam edeceğim.”

Reis Fejzić, Diyanet’in iki temsilcisinin Karadağ İslam Birliği tarafından çok takdir edilen bir rol üstlendiğini ifade etti. Karadağ İslam Birliği’nin, Diyanet gibi organize ve deneyimli bir yapıdan destek almasının rahatlatıcı olduğunu belirtti:

“Birlik olarak işlerini harika yapabilen çok sayıda imamımız var. Fakat, orada (Türkiye’de) eğitim aldığım için ve dolayısıyla onların İslam Birliğinin nasıl işlediğini bildiğim için, Diyanet’ten birkaç imamın Karadağ’a gelmesi hoşuma gitti. Onlara ihtiyacımız olduğu için değil, sadece kendi halkımıza ve

imamlarımıza bu işin nasıl ciddiye alınacağını göstermelerinin iyi bir fikir olduğu için. Beş vakit namaz konusuna gelecek olursak. Türkiye’de ne olursa olsun camilerde kılınır. Bu konuda çok hassaslar. Son derece sorumlu ve güvenilirlerdir.”

Son olarak, Karadağ Müslüman azınlığı Türk ekonomik varlığından pek fazla fayda görmese de Diyanetin onlar için olumlu bir rolü bulunmaktadır. Bu rol, yerel Müslümanların kendi otokton İslam Birliği’ne katılımını geliştirmeyi amaçlamaktadır. Diyanet’in bölgede yaptığı faaliyetler Balkanlar’daki diğer inanç gruplarına zarar vermemektedir. Yine de Türkiye’nin inanç temelli diplomasisinin erişim alanı ve etkisi kontrol altında tutulmalıdır. Reis Fejzić, Diyanet’in varlığının tüm olumlu etkilerine rağmen, Karadağ İslam Birliği’ne çok fazla maddi destek sağlamadığını belirtmiştir. Ayrıca Diyanet aracılığıyla yapılan tüm bağışların, genellikle binaların yenilenmesi veya yeni objelerin satın alınması için kullanılan en fazla birkaç yüz bin Euro olduğunu da söylemiştir. Bu bakımdan Ankara, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve benzeri ülkelerin bağışlarının gerisinde kalmaktadır. Üstelik Reis Fejzić, Türkiye’ye dini eğitim için sadece birkaç Karadağlı öğrencinin gittiğini belirtti.

4.3.4. Boşnakların Siyasi Temsilcileri

Son yirmi yıl boyunca, Karadağ Müslümanlarının parlamentodaki temsilcisi genellikle Boşnak Partisi olmuştur. Boşnak Partisi (BS) ile ilgili birkaç önemli nokta, 3.3. bölümde ele alınmıştır. Bu bölümün akışına uygun birkaç önemli noktaya daha değineceğim. Boşnak Partisi, kuruluşundan 2020 yılına kadar “pro-Karadağlı” Karadağlı Sosyalistleri Demokratik Partisi (DPS) liderliğindeki parlamentonun çoğunluğunun bir parçasıydı. 2012 ve 2016 yıllarında, BS’nin parlamentodaki desteği, “pro-Karadağlı” hükümetin oluşumu için belirleyici oldu (Morrison, 2018:152,166). BS, avantajlı konumunu kullanarak, ülkenin hem devlet hem de yerel düzeyde yürütme ve idari organlarının büyük bir bölümünü ele geçirdi. Fakat 2020’deki güç ilişkilerindeki değişiklikten sonra bu pozisyonunu kaybetti. BS, DPS ve diğer koalisyon ortakları artık muhalefet konumundaydı. İktidarın değişmesiyle başka bir Boşnak azınlık partisi olan *Adalet ve Uzlaşma Partisi* (Sırp-Hırvatça: **Stranka pravde i pomirenja, SPP**), politik güç elde edememiş olsa da önem kazandı.

Adnan Muhović, Boşnak siyasi topluluğunun şu anda gizli bir huzursuzluk yaşamasının nedenlerinden birinin, Boşnak Partisi'nin, 15 yıllık iktidarında Boşnakların çıkarlarını korumak için pek bir şey yapmamış olmasından kaynakladığını söyledi. Ayrıca BS'nin şu anda DPS ile çok uzun süren ortaklığının bedelini ödediğini de belirtti. SPP yeni parti değildir; Sırbistan'daki Novi Pazar merkezli aynı adı taşıyan partinin Karadağ kolu olup, esasen yıllarca Sancak'ın eski Müftüsü Muamer Zukorlić (1970-2021) tarafından yönetilmiştir. Merhum Müftü Zukorlić'in Türkiye ile ilişkisi oldukça karmaşıktı. 2010'larda Ankara ile Zukorlić arasındaki ilişkilerde soğuma yaşanmıştır.¹⁸ Büyük ölçüde Zukorlić'in dini otoritesinin bir ürünü olan SPP, Karadağ'da "Sırp yanlısı" partilerle iş birliği yapma konusunda açıklık gösterdi. Sıklıkla hem BS'yi hem de DPS'yi etnik iç yanlış anlamaları körükledikleri gerekçesiyle eleştirmiştir (Vijesti, 2020).

Muhović gibi Nebojša Medojević de, BS'nin politikasının Boşnakların yararına ilişkin endişelerini dile getirdi. Ayrıca Medojević, Karadağlı Boşnakların yaşadığı birçok sorunun (göç, kuzey kırsal bölgelerdeki yoksulluk, olası Sırp saldırganlığına dair endişeler, hatta korkular gibi sorunlar), uygun siyasi temsil ve liderlik eksikliğinden kaynaklandığını belirtti. Öncelikli politikaları düzgün bir şekilde sıralayamamanın, Ankara ile verimli iletişim eksikliğine yol açtığını da ekledi. Ankara ile Boşnakların siyasi temsilcileri arasında temas olmasına rağmen, BS'den yetkililer genellikle ekonomik endişelerini ve isteklerini uygun bir şekilde ifade edememektedir.

Türkiye ise, dini-kültürel temele dayalı olarak Boşnaklar/Müslümanlarla yaklaşma eğilimindedir. Fakat yeterli bir enstrümantasyondan yoksundur. Hem Medojević hem de Muhović, Boşnaklar/Müslümanlar ile Türkiye arasındaki ilişkinin büyük ölçüde belirsiz ve soyut bir ortaklığa dayandığına dair ifadelerde bulundular.

¹⁸Çatışmanın nedenlerinden biri kısmen Zukorlić'in Boşnaklara ilişkin algısında yatmaktadır. Boşnaklar kültürel olarak İslam dünyasının en batıdaki kısmı ve tek gerçek Avrupa Müslüman ulusu oldukları için, Zukorlić diğer Müslümanlar arasında Boşnakların elit konumunu iddia ediyordu; bu Ankara'nın çıkarlarına uymayan bir iddiadır. Akademisyen Şerbo Rastoder Yazara, Türkiye'nin hedefleri ne olursa olsun, Türkiye'nin kendisini "bir politika olarak değil, bir medeniyet olarak" kabul etmesi halinde Boşnakların Türkiye'nin kendilerine yönelik çabalarını memnuniyetle karşılayacağını söyledi. Sayın Rastoder, Zukorlić'in Türk meslektaşlarının "ona gerçekten saygı duyduğunu ancak ondan hoşlanmadığını" ekledi.

4.3.5. Türkiye’deki Balkan Göçmeni Topluluklar

Türkiye’nin Karadağ için bir diğer önemi de Balkanlar’da var olan geniş Türk topluluğudur. Daha önce kısaca anlatılan Türkiye’ye göç süreci, uzun vadede bu iki ülke arasındaki ilişkileri derinden etkiledi. Muhacirlerin birçoğunun torunları hala Karadağlı kökenlerini hatırlıyor ve birçoğu eski vatanlarını (hatta bazıları ve büyükbaba ve büyükannelerinin yaşadığı evleri bile) ziyaret ediyor.

Boşnakların önemli bir kısmının, kısaca bahsettiğimiz Türkiye-Bosna-Sancak hattına belirli bir düzeyde sempati duyduğu görülmektedir. İlginç bir şekilde, sosyo-kültürel alanda faaliyet gösteren aktif bir dernekten *Türkiye-Bosna-Sancak Derneği*’nden bahsetmek önemli olacaktır. Derneğin merkezi İstanbul’un Bayrampaşa ilçesinin Yıldırım Mahallesindedir. Yıldırım Mahallesi, 1960’larda Türkiye’ye göç eden Sancak ve Bosna-Hersekli Boşnakların yoğun olarak yaşadığı bir mahalledir. Dernek, söz konusu üç ülkede/bölgede yaşayan insanlar arasında dayanışma ve dostluğun sağlanması için çalışmaktadır. Dernek aynı zamanda yeni gelen Boşnakların Türkiye’ye yerleşmelerine ve iş bulmalarına yardımcı olmak amacıyla da faaliyet göstermektedir. Ayrıca Boşnak ve Türkler arasındaki kültürel-tarihsel mirasa dayanan ve akrabalık bağlarıyla desteklenen duygusallığın derecesini yükseltmeyi de amaçlamaktadır (Türkiye Bosna Sancak Derneği, t.y.). Bugün, göçmen ağları Türkiye ile Karadağ arasındaki bağları güçlendirmek için bir ek katalizör görevi görmektedir. Fakat etkileri akademik literatürde yeterince vurgulanmayan göçmen ağlarının iki ülke arasındaki ilişkilerde rolünün daha da güçleneceği öngörülmektedir.

4.4. Bölüm Sonu Notları: Karadağ-Türkiye İlişkilerinin Karadağ’daki Boşnak/Müslüman Nüfusa Etkisinin Değerlendirilmesi

Çalışmanın dördüncü kısmı, esas olarak iki argüman arasındaki tartışmaya yer vermektedir. “Neo-Osmanlıcı” argüman, Karadağlı Müslüman azınlığın Türkiye’ye karşı duygusal, neredeyse nostaljik bir yakınlık kurmasını sağlayacak kültürel-dinsel unsurun üzerinde ısrar etmektedir. Kuşkusuz kültür, kamu politikalarını şekillendirmede son derece etkili bir güç oluşturur ve olaylar üzerinde belirgin bir etki

yaratır. Fakat Karadağ, Türk şirketlerinin ekonomik fayda sağlaması için verimli bir zemin de sunmaktadır. Diğer bir argüman, Karadağ'da Türk aktörlerin sadece Karadağlı Müslümanlar arasında dini ve kültürel yakınlık yaratmaktan için orada olmadığını daha ziyade kâr elde etmeye daha fazla ilgi gösterdiği varsayımına dayanmaktadır.

Çalışmada belirtildiği gibi, Türkiye'nin yumuşak gücünün Karadağ'daki meşruiyeti için iki temel dayanak bulunmaktadır: 1) Osmanlı geçmişi aracılığıyla güçlü tarihi bağlantılar ve 2) özellikle Sancak'ın Karadağlı kısmında büyük ölçüde Türkiye ve Türk hayranı Müslümanların varlığı. Bu iki temel, dini ve kültürel diplomasi, kalkınma yardımı, pembe diziler (özellikle kadın izleyiciler arasında Osmanlı/Türk kültürünü yüceltiyor ve Türkiye'yi cazip bir destinasyon olarak sunuyor), turizm ve göçmen ağı gibi unsurlarla desteklenmektedir. Tüm bunlar, Türkiye'nin Karadağ'daki yumuşak güç stratejilerinde belirli bir konuma sahiptir. Karadağlı vatandaşlar arasında Türkiye'nin imajının yükselmesine de katkıda bulunmaktadır. Ayrıca bunlar, ülkedeki Türk yumuşak gücünün çekirdeğini temsil etmektedir ve esasen dini-kültürel, turistik ve diplomatik benzerliklere dayanmaktadır. Bu unsurlara ek olarak, Karadağ'da giderek artan Türk ekonomik gücü de ülkedeki Türk nüfuzunun ikinci katmanı olarak yer almaktadır.

Bu çalışmada, Türk iş dünyasının Karadağ'daki çabaları, Türk dış politikasının "Neo-Osmanlı" olarak etiketlenmesine karşı önemli bir argüman sunmaktadır. Öte yandan, Karadağ'da "Neo-Osmanlı" söylemin var olduğu görünmektedir. İlginç bir şekilde bu söylem, Türk aktörlerin çalışmalarında veya açıklamalarında değil, Karadağ'ın Boşnak/Müslüman azınlığının bir kısmının psikolojisinde belirgin hale gelmektedir. Bir derecede bu "Osmanlı nostaljisi"ni ifade etmektedir. Sonuç olarak Karadağlı Müslümanları hedef alan tutarlı bir "Neo-Osmanlı" politika olmasa da belli bir ölçüde tesadüfi bir "Neo-Osmanlı" söylem gözlemlenebilmektedir.

Türk ürünlerinin AB'ye ulaşımı Balkanlar üzerinden gerçekleşmektedir. Türkiye, Balkan devletlerinde başarılı bir şekilde faaliyet yürütebilmek için akıcı, ucuz ve güvenli bir ortam sağlamayı ve bu ülkelerle tüm alanlarda sıcak ilişkileri sürdürmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda Karadağ küçük ama göz ardı edilemeyecek bir rol üstlenmektedir. Karadağ, sahil şehirleri ve başkenti Podgorica'nın ekonomik

güç lokomotif olmasıyla turizm odaklı bir ülkedir. AB'ye katılım sürecinde büyük ilerleme kaydetmiştir, Euro para birimini kullanmakta ve birçok dini ve ulusal topluluk arasındaki uyumlu ilişkileriyle karakterize edilmektedir.

Karadağ'a yönelik nispeten yüksek seviyede doğrudan yabancı yatırım, ikili ticaret ve turizmde sürekli artış, Karadağ'da Türk Ticaret Odası'nın kurulması, Türk işletme çıkarlarının Karadağ'a verdiği önemi göstermektedir. Yine de Türkiye'nin Sırbistan, Rusya, AB veya hatta Çin gibi rakiplerle uygun bir şekilde rekabet edebilmesi için yapılması gerekenler çok daha fazladır. Örneğin, yakın zamanda Karadağ'da açılan ilk otoyol, Çin tarafından inşa edilmiş ve mali olarak desteklenmiştir. Bu 1,5 milyar dolarlık proje, ülkedeki tüm Türk ekonomik çabalarını gölgede bırakmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin ekonomik ve altyapı alanında ne kadar geride olduğunun da bir göstergesidir.

Fakat Türkiye'nin bölgedeki diplomatik duruşunun temelinde yüksek kârlı, maddi çıkarları önceliklendirmesi yatmaktadır. Ankara'nın diplomatik temasları, dini атаşe değil, Türk siyasi ve iş çevrelerinin varlığı ile karakterize edilmektedir. Türkiye ve Karadağ, belirsiz akrabalık kavramlarından ziyade, siyasi ve ekonomik bağlantılara odaklanmaktadır. Karadağ'ın iç işlerindeki istikrar, Türk yatırımları için ülkeyi çekim merkezi haline getirmiştir. Türkiye'den gelen yatırımcı burada uzun vadede fayda sağlayacağını farkındadır. Türkiye'nin Karadağ ile ikili ilişkilerinde dini ve kültürel diplomasi ilkelerine yer verilse de ekonomik ve siyasi yönleri daha öne çıkmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin ihtiyacı olan son şey, Karadağ'ın toplumsal çekirdeğinin istikrarsızlaştırılmasıdır. Ankara'nın Karadağ toplumunun tüm katmanlarıyla sıkı temasları mevcuttur. Karadağ'daki Ortodoks Sırpların çıkarlarına saygısı da buradan kaynaklanmaktadır.

Türkiye bugün, varsayılan "Türk egosunun" aksine, milliyetçi duyguları kışkırtmamak için özenle çalışmaktadır. Benzer şekilde, sadece Müslümanların koruyucusu olarak hareket etmemeye yönelik diplomatik hassasiyet de gözlemlenmektedir. Bu şekilde Ankara, yerel milliyetçi grupların iş ve diğer çabalarını engellemesine fırsat vermemektedir.

Saha çalışmam sırasında görüşme yaptığım kişiler, Karadağlı Boşnak/Müslümanların karşılaştığı başlıca sorunların yoksulluk, göç (belki de en

önemlisi) ve ulusal çıkarlarının uygun bir şekilde formüle edilmemesi olduğu konusunda hemfikir. Yoksulluk özellikle Sancak'taki kötü altyapı koşullarına sahip kırsal bölgelerde daha belirgindir. Genellikle kitlesel göçün yarattığı bir sorundur. Karadağlı Müslümanların, Karadağlılardan ve Sırpplardan daha fazla göç ettiği önceki bölümlerde belirtilmişti. Hükümetin ve yerel otoritelerin bu konudaki çabalarına rağmen bu eğilim giderek artmaktadır (Al Jazeera Balkans, 2023). Göçün ardında yatan motivasyon etnik iç istikrarsızlıkta değil, bölgeler arasındaki eşitsiz ekonomik kalkınmada yatmaktadır. Bu da dolaylı olarak Müslümanları Gayrimüslimlerden daha fazla etkilemektedir (MONSTAT, 2023b).

Öte yandan Müslümanlarla ilgili varsayılan yumuşak güç avantajını etkili bir şekilde kullanmak için, Türk devletinin sadece duygusallık temelinde değil, ekonomik boyutta da Müslümanlarla ilişkilerini artırması gerekecektir. Türkiye'nin bölgeye yatırımları Sancak Bölgesi dışındadır. Yatırım eksikliğinden mustarip olan bölge, endüstriyel, altyapısal ve ulaşım açısından geri kalmıştır. Karadağ'daki Müslümanlar, Türk ekonomik etkisinden ekonomik fayda sağlamaktan büyük ölçüde muaftır. Bu açıdan, ilişkilerin yoğunlaştırılması için bir alan bulunmaktadır. Müslümanların yaşadığı bölgeler de, sadece Türkiye'den değil diğer önemli aktörlerden de, ekonomik açıdan gerekli desteği görememektedir.

Ankara'nın inanç temelli diplomasisi söz konusu olduğunda, Diyanet'in varlığı, yerel Müslüman toplumun İslam anlayışı açısından olumlu etkiler yarattı. Bu tür çabalar, ülkede İslam düşüncesinin yükselmesine katkıda bulundu. Pratikte Diyanet'in ülkedeki etkisi çok önemli bir seviyede değildir. Diyanet'in Karadağ'daki çalışanlarının sayısı (iki kişi) oldukça azdır. Üstelik Diyanet'in ülkede ne mali ne de altyapı alanında kayda değer bir faaliyeti de yoktur. Bu bağlamda, TİKA daha belirleyici bir rol oynamaktadır. Fakat ajans da diğer ülkelerdeki faaliyetleriyle kıyaslandığında Karadağ'da yeterince aktif değildir. TİKA'nın yatırımlarının finansal değeri, Türk iş insanlarının Karadağ'ın sahil şehirlerinde ve başkenti Podgorica'da yaptıklarına kıyasla oldukça azdır.

Ankara'nın Karadağ'daki siyasi, ekonomik, dini ve kültürel varlığı, yerel Müslüman azınlık için olumlu sonuçlar üretmektedir. Fakat özellikle Sancak'taki Karadağ Müslümanları (daha doğrusu Boşnakları) etkileyen birkaç hususun

belirtilmesi gerekmektedir. Türkiye ve diğ er ilgilenen taraflar karşısında ekonomik çıkarlarını ifade etme konusundaki yeteneksizlikleri nedeniyle, Karadağlı Müslümanlar ile Türk şirketleri arasında temas eksikliğı bulunmektedir. Bu engel aşıldığında, Türkiye'nin Karadağ'ın diğ er bölgelerindeki çabalarını artırması için bir alan açılacaktır. Böyle bir gelişme Karadağ toplumu tarafından ( zellikle Karadağ'ın Müslüman azınlığı) takdir edilecektir.

SONUÇ

Son yirmi yılda, esasen anarşik bir küresel mimaride Türkiye'nin uluslararası konumu büyük ölçüde değişti. Avrupa ve Balkanlar'daki karışıklıklar, Türkiye'nin çevresinde jeopolitik bir boşluk yarattı. Türkiye'deki iç ilişkilerin yeniden yapılanması, ülkenin makroekonomik profilindeki yükseliş, İslam ve Osmanlı geçmişinin yeniden öne çıkması, Türkiye'nin yüzyılın dönüşünden bu yana bu bölgesel güç eksikliğini doldurmaya çalışmasına katkı sunmuştur. Balkanlar'da Türkiye'nin yeni rolü, yumuşak güç dış politikasıyla desteklenmiştir. Türkiye'nin Balkanlar'la olan tarihi ve coğrafi yakınlığı tarafından da motive edilmiştir. Reelpolitik, öncelikle ekonomik ve askeri güç ve çıkarlar tarafından belirlendiğinden, Türkiye'nin durumunda Türkiye'nin potansiyel bir makro-bölgesel hegemon rolünü üstlenme fırsatını elde edebileceği anlamına gelmektedir. Bu amaç için önemli bir müttefik, Türk halkıyla kültürel benzerlikleri ve İslam'ın kolektivist doğası aracılığıyla, Türkiye'nin daha belirgin kültürel ve dini varlığına açık olan yerel Müslüman azınlıklardır.

Balkan yarımadası, tarihsel, coğrafi ve kültürel olarak Avrupa'ya açılan bir geçit olduğundan, Ankara'nın dış politika çabalarında önemli, hatta hayati bir bileşendir. Bölgedeki hegemonik rolünü sağlamlaştırmak, AB veya Rusya gibi büyük güçlere karşı bir denge oluşturmak için Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu etki alanını yeniden tesis etmeyi ve genişletmeyi hedeflemektedir. Kendi çıkarlarını meşrulaştırmanın bir biçimi olarak "Neo-Osmanlıcılık" bağlamında Ankara'nın çabaları, Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlü ve uzun ömürlü bir medeniyet gerçekliği olarak gören bir ideal ve 500 yıllık bir süreçte biriken ortak bir kültürel mirasa dayanmaktadır. Bu tür çabaların İslam'ı güçlü dini ve ahlaki bir yapı olarak ele aldığını belirtmek önemlidir.

Yine de "Neo-Osmanlıcılığın" doğası ve tanımları hakkında tartışma hala devam etmektedir. Bu çalışma "Neo-Osmanlıcılığı" bir devlet politikası olarak etiketlemek için yeterli düzeyde ikna edici kanıt bulmamıştır. Üstelik haklı eleştiriler, terimin yetersizliğini, tutarsızlığını ve tam olarak neyi belirttiği konusundaki akademik uzlaşının eksikliğini iddia etmektedir. Türkiye'nin Balkanlar'a olan ilgisi, supra-

ideolojik paradigmadan değil, öncelikle karlı ekonomik çıkarlardan kaynaklanmaktadır. Dahası, Türkiye’deki siyasi çevreler içinde Balkanlar’ın önemi konusunda içsel bir uzlaşının olduğu görülmektedir. Türk vatandaşları hangi siyasi partinin iktidarını tercih ederse etsin, Ankara’nın dış politika yöneliminin önemli ölçüde değişmeyeceği güvenli bir varsayımdır. Türkiye’deki siyasi elit, rakiplerinden daha fazla “Neo-Osmanlıcı” değildir. Türkiye’nin yumuşak güç dış politikası, “Neo-Osmanlıcı” olmamasına rağmen, ülke için Balkanlar’da uygun bir konum sağlamıştır. Bu Balkan devletleri ile daha belirgin siyasi ve ekonomik bağlar oluşturmakla birlikte, Balkanlar’daki Müslüman topluluklarla daha sağlam bağlar kurulmasıyla da görülmektedir. Türkiye’nin Balkanlar’daki çıkarlarının meşrulaştırılması, ortak tarih ve karşılıklı etkileşimlerde saklıdır. Burada yerel Müslüman azınlıklar, yumuşak güç politikaları için önemli noktalardan birini oluşturmaktadır.

Türkiye’nin ekonomik varlığı, ülkenin bölgedeki Müslümanlarla olan dini ve kültürel iş birliğini büyük ölçüde gölgede bırakmaktadır. Yine de Türkiye’nin bazı yumuşak güç unsurları, “Neo-Osmanlıcı” olarak tanımlanabilecek kavramlara dayanmaktadır. Türkiye-Balkan ilişkilerinin genel mimarisi ve bunun güvenlik, ekonomi, kültür, din ve sosyal yönleri içinde, Karadağ küçük ancak yine de vazgeçilmez bir parçadır. Bu Ankara’nın Karadağ’a yaklaşımının, Karadağ’ın komşularına yönelik dış politika araçlarına uygun olarak ayarlanacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu vaka çalışması, Karadağ’ın sosyo-politik durumunu anlamaya yardımcı olmanın yanı sıra daha geniş bir çerçeve olan Batı Balkanlar ve oradaki Müslüman azınlıklar için bir projeksiyon oluşturmaktadır.

Bununla birlikte, Karadağ’da, tarihsel koşullar ve etnik-dini karşılıklı yanlış anlamalar nedeniyle, Ortodoks faktörün algısı teorik olarak Türkiye’nin Karadağ’daki proaktif politikasını engelleyebilmektedir. Üçüncü bölümün büyük bir kısmı, Karadağ’ın sosyo-psikolojik profilinin açıklanmasına ayrılmıştır. Günümüzdeki Karadağ’ın barışçıl toplumsal iklimine rağmen, Karadağlı/Sırp ile Boşnak/Müslümanların farklı deneyimleri ve algıları, Ankara’nın Karadağ Müslümanlarına yaklaşma girişimlerinde karşılaşılabileceği belirli engellere sebep olmaktadır. Tüm Ortodoksların (Karadağlıların ve *a fortiori* Sırpların) bütüncül bilinç ve *ethos*’unda, tüm Slav Müslümanlarının aynı kültürel, hatta medeniyet çekirdeğine

ait olduklarına dair bir görüş bulunup kökenlerini aynı kaynaktan geldiği düşünülmektedir. Öte yandan, Müslümanlar arasında (özellikle Sancak'takiler arasında) Hristiyanlara karşı güvensizlik hala yüksek düzeydedir. Türkiye'nin aşırı ve taraflı olabilecek her türlü girişimi, farklı dini ve etnik gruplara mensup yerel sosyo-politik aktörler arasındaki ilişkileri bozabilecek olup, ortaya çıkabilecek çatışmaların çözümünde Türkiye'nin ne kadar yer alabileceği belirsizdir.

Fakat Karadağ'ın, yakın çevresinin aksine, savaşımlardan ve diğer şiddetli çatışma biçimlerinden uzak olduğu bir gerçektir (var olan tarihsel istisnalar, katı bir dini anlamda tasarlanmamalıdır). Ülkedeki Müslümanlar ve Ortodokslar arasındaki ilişkiler istikrarlı kalmaya devam etmektedir ve Müslüman/Boşnak topluluğunun gelişmesi için güvenli bir alan sağlanmıştır. Bu bağlamda, Türkiye'nin dış politikasındaki aktörlerin, sadece Boşnak (ve Arnavut)¹⁹ partileriyle değil, doğrudan Karadağlı ve Sırp parti yetkilileriyle de ilişki kurmaları son derece önemlidir.

Ayrıca Türkiye'nin dini, ekonomik ve kültürel nüfusunun Müslümanlar/Boşnaklar için olumlu bir etki yarattığı değerlendirilebilir. Ankara'nın dini ve kültürel diplomasisi, geleneksel Balkan İslam'ının daha da huzur bulmasına ve benimsenmesine, aynı zamanda ortak kültürel mirasın korunmasına katkıda bulunmuştur. Fakat Türkiye'nin Karadağlı Müslümanlarla ilişkisinin faydalarını yalnızca duygusal unsurla sınırlayan iki ana zorluk vardır:

İlk zorluk, coğrafi ve finansal belirleyicidir: Doğrudan yabancı yatırımın (Karadağ-Türkiye ilişkilerinin en önemli yönü) yoğunlaştığı yerler, Müslüman nüfusun daha az olduğu bölgelerdir. Türk şirketleri çıkarlarına göre yatırım yapmaktadır. En zengin ve kârlı şehirlerin çoğu, az sayıda Karadağlı Müslümana ev sahipliği yapmaktadır. Önemli Müslüman nüfusa sahip şehirlere yatırımlar ihmal edilmiştir. Bu nedenle, Boşnak/Müslüman topluluğu, Türk varlığının ekonomik faydalarından yoksun bırakılmıştır. Boşnak/Müslümanların çıkarları söz konusu olduğunda, Türkiye'nin etkisi ve yetersiz şekilde gelişmiş kültürel ve dini iş birliği çerçevesinde sınırlı kalmaktadır. Yine de Karadağ'ın Müslümanların yaşadığı nispeten

¹⁹ Öte yandan, Arnavut siyasi temsilcilerinin etnik toplulukları için daha olumlu sonuçlar çıkardığı görülmektedir: örneğin Arnavutların hâkim olduğu Tuzi belediyesinin oluşturulmasını sağlamışlardır. Ancak, Türkiye'nin temsilcilerinin Arnavut siyasi temsilcileriyle aşırı derecede verimli temasları olmadığından, çalışmada bu konu tartışılmadı.

az gelişmiş kuzey kesimi, büyük bir turizm merkezidir. Ayrıca bölge tarımsal potansiyele de sahiptir. Karadağ küçük bir ülke olduğu için, nispeten orta düzeyde yatırımlar bile Karadağ'ın kuzeyinde güçlü bir ekonomik kalkınma sağlayacaktır. Türk şirketleri potansiyel olarak önemli bir katkıda bulunabilir ve kendilerine uzun vadeli faydalar sağlayabilir. Burada kolaylaştırıcı bir faktör, Karadağ'ın siyasi ve iş dünyası elitlerinin Türk yatırımlarına sürekli istekli ve açık olmasıdır.

İkinci zorluk kurumsal ve siyasi bir karakter içerir. Ankara-Podgorica hattındaki ikili diyalog, ekonomik ve siyasi düzeyde iş birliğine odaklanmış olup tüm Karadağ vatandaşlarını ilgilendiren bir meseledir. Ayrıca yerli Müslüman unsur, Karadağ devletinin varlığına ve bağımsızlığına önemli ölçüde entegre edilmiştir. Türkiye'nin Karadağ'a yönelik dış politikası da devlet merkezlidir. Türkiye'nin yumuşak güç politikası kurumların faaliyetleri üzerinden gerçekleştirilirken, bunu Karadağ devletiyle veya devlet destekli kurumlarla iş birliği içinde yapmaktadır. Fakat Boşnaklar için dini ve ulusal karakterlerinin zayıflaması kaçınılmaz bir sonuçtur. Türkiye'nin Karadağ'daki varlığı Boşnakları teşvik ediyor, ancak ülkedeki Türk etkisi, esas olarak ekonomik katılım yoluyla sağlanmıştır. Boşnakların siyasi gücü parçalı, kalmaya devam etmektedir. En sağlam örneklerden biri, kademeli bir asimilasyondur. Bu asimilasyon, birçok Boşnak/Müslüman'ın "Karadağca" ("Boşnakça" değil) dilini konuştuğunu ve Karadağ (Boşnak değil) milletine ait olduğunu iddia etmesiyle kanıtlanır. Bu tür bir sonuç, ne ulusal Boşnaklar tarafından olumlu bir şekilde değerlendirilir ne de ileri sürülen "Neo-Osmanlıc"ı paradigma çerçevesinde Türkiye tarafından olumlu karşılanır.²⁰

Karadağ'a ve Karadağlı Müslümanlara yönelik "Neo-Osmanlıc"ı bir politika söz konusu olduğunda kısa ve orta vadeli gelecekte meydana gelebilecek olası sorulardan biri, Türkiye'nin Boşnak/Müslüman topluluğunun endişe kaynağı olan konularda kırmızı çizgileri ne kadar aşabileceğidir. Başka bir deyişle soru, Türkiye'nin Karadağ Müslümanları üzerindeki etkisini Karadağ Ortodoksları veya Karadağ devleti ile ilişkilerini kötüleştirmeden artırıp artıramayacağıdır. Mevcut durumda, Karadağ'daki Boşnaklar, Türkiye'nin nispeten sağlam varlığından ve Türkiye'nin

²⁰ Kısa bir argüman, Sırbistan veya Bosna-Hersek'te yaşayan Boşnaklar ile karşılaştırılarak ifade edilebilir. Muhtemelen, Türkiye bu devletlerden herhangi birindeki Boşnakların sayısının azalmasını veya onların ulusal farkındalıklarının azalmasını pozitif bir eğilim olarak değerlendirmeyecektir.

uluslararası desteğinin bilinmesinden dolayı belli bir rahatlık hissediyorlar. Fakat Türkiye'nin bu desteği, 2006'dan sonraki siyasi atmosferde topluluğun kendisine pek de fayda sağlamadı. Karadağ'ın bağımsızlığını yeniden kazanması, ülkenin NATO'ya katılımı ve Boşnak siyasi temsilcilerinin Karadağ hükümetlerinde yer alması, Ankara tarafından tamamen desteklenen süreçlerdi. Fakat bunlar Boşnakları bütünleştirmeye, güçlendirmeye ya da göç etmelerini engellemeye yetmedi. Sonuç olarak Karadağlı Boşnaklar giderek daha çok Karadağ'a yöneliyorlar. Bu da Yugoslavya sonrası devletlerdeki akrabalarından (özellikle Bosna-Hersek'teki) uzaklaşmaları anlamına geliyor. Bu durum teorik olarak "Neo-Osmanlıcı" projeksiyonla son derece uyumsuzdur. Yine de Türkiye'nin yumuşak güç çabalarının etkisiz olduğunu varsaymak yanlış olacaktır. Türkiye'nin bölgeye yönelik dış politikasını analiz ederken odak noktasını "Neo-Osmanlıcı" paradigmadan ekonomi-politik motivasyonların varlığına çekmekte fayda vardır. Tarihsel süreç içerisinde bakıldığında, Türkiye ve Karadağ arasındaki ikili ilişkiler altın çağını yaşamaktadır. Burada Türkiye'nin yapması gereken tek hamle, Karadağlı Boşnak/Müslümanların önceliklerini belirlemelerine ve çıkarlarını dile getirmelerine yardımcı olmaktır.

KAYNAKÇA

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine: 2016 “Census 2013 in Bosnia and Herzegovina”, <http://www.statistika.ba/?lang=en> (Çevrimiçi) 15.12.2022
- Airports of Montenegro: t.y. “Naslovna stranica – Aerodromi Crne Gore”, <https://montenegroairports.com/en/> (Çevrimiçi) 27.12.2023
- Al Jazeera Balkans: 2022 “Crnogorski predsjednik Đukanović se sastao s Erdoganom”, <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2022/12/30/djukanovic-u-petak-u-posjeti-turskoj-planiran-sastanak-sa-erdoganom> (Çevrimiçi) 27.03.2023
- Al Jazeera Balkans: 2023 “Za 25 godina iz Crne Gore otišlo 140.000 ljudi, samo u prošloj 5.000”, <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2023/1/20/za-25-godina-iz-crne-gore-otislo-140-000-ljudi-samo-u-prosloj-5-000> (Çevrimiçi) 28.04.2023
- ALKAN, M. Ö.: 2014 “En Doğru Bildiğimizden Kuşkulunmak-8: Cumhurdan Habersiz Cumhuriyetin İlanı ve İlk Reis-i Cumhur Seçimi”, **Toplumsal Tarih**, 248, 48-56, 2014.
- Anadolu Agency: 2019 “Muslimani u kraljevini Jugoslaviji vjerovali samo Islamskoj zajednici”, <https://www.aa.com.tr/ba/kultura-i-umjetnost/muslimani-u-kraljevini-jugoslaviji-vjerovali-samo-islamskoj-zajednici-/1668777> (Çevrimiçi) 26.01.2023
- Analitika: 2014 “TIKA izdvojila 700.000 eura za adaptaciju Urgentnog bloka KCCG” <https://www.portalanalitika.me/clanak/167692--video-tika-izdvojila-700-000-eura-za-adaptaciju-urgentnog-bloka-kccg> (Çevrimiçi) 11.02.2023
- AVATKOV, V. A.: 2018 “Neo-Ottomanism as a Key Doctrine of Modern Turkey”, **Communication and Public Diplomacy**, 1(1), 80-88
- AYDINTAŞBAŞ, A.: 2019 “From myth to reality: How to understand Turkey’s role in the Western Balkans”, https://ecfr.eu/publication/from_myth_to_reality_how_to_understand_turkeys_role_in_the_western_balkans/#a1 (Çevrimiçi) 27.12.2023

- BAKLACIOĞLU, N. Ö.: 2015 “Between neo-Ottomanist kin policy in the Balkans and Transnational Kin Economics in the EU”, **Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe**, 14(3), 47-72, 2015.
- BECHEV, D: 2012 “Turkey in the Balkans: Taking a broader view”, **Insight Turkey**, 14(1), 131-146
- BECHEV, D., VE ÖZTÜRK, A.: 2022 “Competing over Islam: Turkey, Saudi Arabia, and Iran in the Balkans”, <https://www.mei.edu/publications/competing-over-islam-turkey-saudi-arabia-and-iran-balkans> (Çevrimiçi) 15.11.2022
- BECK, M: 2006 “The Concept of Regional Power: The Middle East as a Deviant Case? Conference Paper Regional Powers in Asia, Latin America, the Near and Middle East”
- BEKIĆ, J: 2021 “Revisionism as a characteristic of authoritarian ex empires: a case study of Turkish neo Ottomanism (1990 2020)”, **Međunarodne studije**, 21(1), 127-144
- BERISA, H., BARISIC, I., & JONEV, K: 2018 “The Source of Islamic Extremism in South-Eastern Europe”, “**Archibald Reiss Days**” **Thematic Conference Proceedings of International Significance** (pp. 271-281), Belgrade: Academy of Criminalistic and Police Studies
- BERRIDGE, G: 2014 “**International Politics**” (3rd ed.). London: Routledge
- Brand Finance: t.y. “Global Soft Power Index”, <https://softpower.brandfinance.com/2023/globalsoftpowerindex> (Çevrimiçi) 01.10.2023
- Britannica: t.y. “Britannica, T. Information Architects of Encyclopaedia”, <https://www.britannica.com/facts/Montenegro> (Çevrimiçi) 05.01.2023
- BÜYÜK, H. FIRA, & ÖZTÜRK, A. E: 2019 “The role of leadership networks in Turkey-Balkan relations in the AKP era”, **Turkish Policy Quarterly**, 18(3), 119-127
- ÇAĞAPTAY, S: 2020 “**Erdogan’s Empire: Turkey and the Politics of the Middle East**”, London: Bloomsbury Publishing
- CARMINATI, D: 2022 “The economics of soft power: Reliance on economic resources and instrumentality in economic gains”, **Economic and Political Studies**, 10(1), 19-43,

- Central Bank of Montenegro: 2023 “Balance of payments”, <https://www.cbcbg.me/en/statistics/statistical/international-economic-relations/balance-of-payments> (Çevrimiçi) 04.12.2023
- ÇEVİK, S. B: 2019 “Reassessing Turkey’s soft power: The rules of attraction”, **Alternatives**, 44(1), 50-71, 2019.
- CHOI, J. Y: 2015 “Rationality, norms and identity in international relations”, **International Politics**, 52, 110-127, 2015.
- CHP: 2021 “CHP Lideri Kılıçdaroğlu, Balkan Ülkeleri Yöntemler İşbirliği Çalıştayı’nın açılışında konuştu”, <https://chp.org.tr/haberler/chp-lideri-kilicdaroglu-balkan-ulkeleri-yerel-yonetimler-isbirligi-calistayinin-acilisinda-konustu> (Çevrimiçi) 17.12. 2022
- COHEN, M. S: 2016 “Ahmet Davutoğlu’s academic and professional articles: understanding the world view of Turkey’s former prime minister”, **Turkish Studies**, 17(4), 527-543
- CURA, A: 2022 “Turkiye is significant regional power: Kremlin”, <https://www.aa.com.tr/en/europe/turkiye-is-significant-regional-power-kremlin/2553670> (Çevrimiçi) 10.11.2022
- DANFORTH, N: 2018 “Ideology and pragmatism in Turkish foreign policy: From Atatürk to the AKP”, **Turkish Policy Quarterly**, 7(3), 83-95, 2018.
- DANFORTH, N: 2020 “The Nonsense of “Neo-Ottomanism””, <https://warontherocks.com/2020/05/the-nonsense-of-neo-ottomanism/> (Çevrimiçi) 19.12 2022
- DAVUTOĞLU, A.: 2001 “**Stratejik Derinlik**”, İstanbul: Küre Yayınları
- DEVLEN, B., JAMES, P., & ÖZDAMAR, Ö: 2005 “The English School, international relations, and progress”, **International Studies Review**, 7(2), 171-197
- DEWDNEY, J. C., & YAPP, M. E: 2022 “Turkey”, <https://www.britannica.com/place/Turkey> (Çevrimiçi) 09.11.2022
- Diyanet İşleri Başkanlığı: 2013 “Kurumsal Tarihçe”, <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/1/diyanet-isleri-baskanligi-kurulus-ve-tarihcesi#> (Çevrimiçi) 15.04.2023

- Diyanet İşleri Başkanlığı: 2022 “Diyanet İşleri Başkanı Erbaş, Karadağ İslam Birliği Başkanı Rıfat Feyziç’e Menşur verdi”, <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/33175/diyanet-isleri-baskani-erbas-karadag-islam-birligi-baskani-rifat-feyzice-mensur-verdi> (Çevrimiçi) 15.04.2023
- DRAGAŠ, N: 2023 “Ambasador Turske za “Vijesti”: Poštujemo vaše birače i ne mijesamo se”, <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/673872/ambasador-turske-za-vijesti-postujemo-vase-birace-i-ne-mijesamo-se> (Çevrimiçi) 28.12 2023
- DUNNE, T: 2013 “The English School” In T. Dunne, M. Kurki, & S. Smith (Eds.), **International Relations Theories** (pp. 132-152). Oxford University Press
- DURANOVIĆ, E: 2011 “**Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka: odnos islamskih učenjaka u Bosni i Hercegovini prema njima**”, Bugojno
- DŽOGOVIĆ, S. A., & ŠAĆIROVIĆ, D: 2019 “The issue of Sandžak in the context of democratic transition and the creation of new states in southeast Europe”, **KNOWLEDGE-International Journal**, 34(5), 1507-1515
- ERDOGAN, B: 2017 “What Is Discourse?”, **Humanitarian Intervention and the Responsibility to Protect: Turkish Foreign Policy Discourse**, 5-31
- FIERKE, K. M: 2013 “Constructivism”, in T. Dunne, M. Kurki, & S. Smith (Eds.), **International Relations Theories** (pp. 187-204). Oxford University Press
- FINKEL, M: 2016 Theories of nationalism: a brief comparison of realist and constructivist ideas of the nation. **Inquiries Journal**, 8(10), 1-12, 2016.
- FLEMES, D: 2007 “**Conceptualising Regional Power in International Relations: Lessons from the South African Case**”, Hamburg: German Institute of Global and Area Studies (GIGA)
- FÓTHI, E., GONZALEZ, A., FEHÉR, T., GUGORA, A., FÓTHI, Á., BIRÓ,

- O., & KEYSER, C:
2020
- GARCIA-RIVERO, C., & KOTZÉ, H: 2007 “Electoral support for Islamic parties in the Middle East and North Africa”, **Party Politics**, 13(5), 611-636
- Government of Montenegro: 2021 “Krivokapić, Erdogan: The future of relations between Montenegro and Turkey is in richer economic cooperation”, <https://www.gov.me/en/article/krivokapic-erdogan-the-future-of-relations-between-montenegro-and-turkey-is-in-richer-economic-cooperation> (Çevrimiçi) 23.03.2023
- Government of Montenegro: t.y. “Turkey - Embassies and consulates of Montenegro and visa regimes for foreign citizens” <https://www.gov.me/en/diplomatic-missions/embassies-and-consulates-of-montenegro/turkey> (Çevrimiçi) 26.11.2023
- HADŽIABDIĆ, N: 1977 “**Novi Ilmihal**”, Starješinstvo Islamske Zajednice u SR Bosni i Hercegovini. Sarajevo
- HADŽIĆ, H: 2012 “Manjinska prava u Sandžaku (Srbiji i Crnoj Gori)”, <https://www.bosnjaci.net/print.php?pid=46791> (Çevrimiçi) 07.02.2023
- HADŽIAHIĆ, M: 1990 “**Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana**”, Zagreb: Muslimanska naklada Putokaz
- HAJDAREVIĆ, H: 2022 “Moj učenik iz Medrese Muamer Zukorlić”, <https://sandzakpress.net/moj-ucenik-iz-medrese-muamer-zukorlic/> (Çevrimiçi) 28.01 2023
- HALE, W: 2005 “Christian democracy and the AKP: Parallels and contrasts”, **Turkish Studies**, 6(2), 293-310
- HAVERCROFT, J: 2018 “Social constructivism and international ethics”. In **Routledge Handbook of Ethics and International Relations** (pp. 116-129). Routledge
- HEĆIMOVIĆ, E: 2003 “Šta Turska hoće na Balkanu?”, <http://www.nspm.rs/pdf/prenosimo/sta-turska-hoce-na-balkanu.pdf> (Çevrimiçi) 02.01 2022
- HEPER, M: 2012 “Kemalism/Atatürkism”. In M. Heper, & S. Sayari, **The Routledge handbook of modern Turkey** (pp. 139-148). Routledge

- HRISTOV, I: 2018 "Neo-Ottomanism- Emergence, Ideology and Political Doctrine", **Social Evolution & History**, 18(1), 139-156, 2018.
- IZETBEGOVIĆ, A: 1990 **"Islamska deklaracija"**, Sarajevo: Bosna, 1990.
- JEVTIĆ, M: 2016 **"Njegoš i islam."** Kultura polisa, 13(1), 245-260, 2016.
- JONES, D: 2022 "Turkey Seeking Role in Europe's Bid to End Russian Energy Dependency", <https://www.voanews.com/a/turkey-seeking-role-in-europe-s-bid-to-end-russian-energy-dependency/6808047.html> (Çevrimiçi) 19.11.2022
- JUNG, H: 2019 "The Evolution of Social Constructivism in Political Science: Past to Present", **SAGE Open**, 9(1), 2019.
- Karadağ
Anayasası: 1905
Madde 40, 128, 129
- KİLİBARDA, N: 2011 **"Epilog Crnogorske hronike: Jevandelje po Amfilohiju"**, Podgorica: Pobjeda A.D
- KONJEVIĆ, V: 2018 "Iseljavanje muslimana Crne Gore", **Matica crnogorska**, 74, 385-422
- KOPPA, M. E: 2020 "Turkey, Gulf States and Iran in the Western Balkans: more than the Islamic factor?", **Journal of Contemporary European Studies**, 29(2), 251-263
- KORAB-KARPOWICZ, W. J: 2010 "Political Realism in International Relations", **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**
- KUBA, L: 1996 **"U Crnoj Gori"**, Podgorica: CID
- KURU, A. T: 2009 **"Secularism and state policies toward religion: The United States, France, and Turkey"**, Cambridge: Cambridge University Press
- KURU, A. T: 2012 "The rise and fall of military tutelage in Turkey: fears of Islamism, Kurdism, and communism", **Insight Turkey**, 14(2), 37-57
- LAÇİNER, S: 2003 "Özalism (neo-Ottomanism): an alternative in Turkish foreign policy?", **Yönetim Bilimleri Dergisi**, 1(1-2), 161-202
- LAÇİNER, S: 2009 "Turgut Özal Period in Turkish Foreign Policy: Özalism", **USAK (Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu)**, 2, 153-205

- LALOVIĆ, D: 2006 “Mijat Šuković: Novovjekovna država Crna Gora. Stvaranje, razvoj i iskušenja”, **Politička misao**, 43(2), 206-211
- Lowy Institute: t.y. Global Diplomacy Index 2021. <https://globaldiplomacyindex.lowyinstitute.org> (Çevrimiçi) 02.10.2023
- MARJANOVIC, D., FORNARINO, S., MONTAGNA, S., PRIMORAC, D., HADZISELIMOVIĆ, R., VIDOVIĆ, S., & SEMINO, O: 2005 “The peopling of modern Bosnia-Herzegovina: Y-chromosome haplogroups in the three main ethnic groups”, **Annals of Human Genetics**, 69(6), 757-763
- MATIJAŠEVIĆ, B: 2022 “Turska sve više ulaže u Crnu Goru i region: Širenje uticaja ili približavanje EU”, <https://www.cin-cg.me/turska-sve-vise-ulaze-u-crnu-goru-i-region-sirenje-uticaja-ili-priblizavanje-eu/> (Çevrimiçi) 01.04.2023
- MCCLORY, J., & HARVEY, O: 2016 “The Soft Power 30: getting to grips with the measurement challenge”, **Global Affairs**, 2(3), 309-319, 2016.
- MEEHAN, E. J: 1985 “Policy: Constructing a definition”, **Policy Sciences**, 18(4), 291-311
- MELVIN, N: 1996 **“Muslim communities re-emerge: historical perspectives on nationality, politics and opposition in the former Soviet Union and Yugoslavia”**, Durham and London: Duke University Press
- MERAL, Z: 2022 Turkey’s Perspective on Iran and the Question of Nuclear Enrichment. <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/turkeys-perspective-iran-and-question-nuclear-enrichment> (Çevrimiçi) 10.11.2022
- MINA: 2022 “Trgovinska razmjena Crne Gore i Turske preko 180 miliona USD”, <https://mina.news/mina-business-ekonomске-vijesti-iz-crne-gore/trgovinska-razmjena-crne-gore-i-turske-preko-180-miliona-usd/> (Çevrimiçi) 20.03.2023

- MONSTAT: 2011 “Census 2011 data – Montenegro”,
[www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) (Çevrimiçi) 14.12.2022
- MONSTAT: 2023a “Biznis registar – Saopštenja: Broj i struktura poslovnih subjekata u stranom vlasništvu u Crnoj Gori”,
<https://monstat.org/uploads/files/SBS/2022/SaopstenjeBrojPoslovnihSubjekata2023.pdf> (Çevrimiçi) 07.12.2023
- MONSTAT: 2023b “Migracije unutar Crne Gore, 2022. godina”,
<https://monstat.org/uploads/files/demografija/migracije/2022/Migracije%20unutar%20Crne%20Gore%20u%202022.%20godini.pdf> (Çevrimiçi) 1.5.2023.
- MONSTAT: 2023c “Spoljnotrgovinska robna razmjena Crne Gore - Saopštenja 2022,
<https://monstat.org/cg/page.php?id=1968&pageid=172> (Çevrimiçi) 31.03.2023
- MONSTAT: t.y. “Godišnja saopštenja spoljne trgovine”,
<https://www.monstat.org/cg/page.php?id=164&pageid=171> (Çevrimiçi) 31.03.2023
- MOORE, R.: 2009 “Radical Islam in Montenegro”,
https://wikileaks.org/plusd/cables/09PODGORICA171_a.html 22.04.2023
- MORALES-LÓPEZ, E: 2019 “Discourse analysis: The constructivist perspective and transdisciplinarity”, In **Complexity applications in language and communication sciences** (pp. 187-205). Cham: Springer International Publishing
- MORRISON, K: 2018 “**Nationalism, identity and statehood in post-Yugoslav Montenegro**”, London, New York: Bloomsbury Academic
- MRDULJAŠ, S: 2018 “Expression of National Affiliation in Population Censuses (1948–2011) among Sandžak Bosniaks”, **Migracijske i etničke teme**, 34(1), 7-43
- MURINSON, A: 2006 The strategic depth doctrine of Turkish foreign policy. *Middle Eastern Studies*, 42(6), 945-964
- MURRAY, R. W: 2013 “System, society & the world: Exploring the English School of international relations”, **E-International Relations Publishing**
- NASR, V: 2005 “The Rise of” Muslim Democracy””, **Journal of Democracy**, 16(2), 13-27

- NATO: 2022 “NATO Secretary General visits Türkiye”,
https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_208707.htm
(Çevrimiçi) 10.11.2022
- NOLTE, D: 2010 “How to compare regional powers: analytical concepts and research topics”, **Review of international studies**, 36(4), 881-901
- NOVEMBRE, J.,
JOHNSON, T.,
BRYC, K.,
KUTALIK, Z.,
BOYKO, R., A.,
BUSTAMANTE,
C. D.: 2008 “Genes mirror geography within Europe”, **Nature**, 456(7128), 98-101
- NYE, J. S: 2004 “**Soft power: The means to success in world politics**”, Public affairs. New York
- OBERSCHALL, A: 2000 “The manipulation of ethnicity: from ethnic cooperation to violence and war in Yugoslavia”, **Ethnic and racial studies**, 23(6), 982-1001
- Office of International Religious Freedom: 2022 “2021 Report on International Religious Freedom: Kosovo”, <https://www.state.gov/reports/2021-report-on-international-religious-freedom/kosovo/> (Çevrimiçi) 15.12.2022
- ÖKTEM, K.: 2010 “New Islamic actors after the Wahhabi intermezzo: Turkey’s return to the Muslim Balkans.” **European Studies Centre, University of Oxford**, 2-57
- Open Data Albania: 2013 “Religious affiliation in Albania 1923-2011”,
<https://ndiqparate.al/?p=9016&lang=en> (Çevrimiçi) 15.12.2022
- ÖZTÜRK, A. E., & BASER, B: 2022 “The transnational politics of religion: Turkey’s Diyanet, Islamic communities and beyond”, **Turkish Studies**, 23(5), 701-721, 2022.
- PAVLOVIĆ, S: 2003 “Who are Montenegrins? Statehood, identity, and civic society”. In F. Bieber (Ed.), **Montenegro in transition: Problems of identity and statehood** (pp. 83-106). Baden: Nomos Verlagsgesellschaft
- Politika: 2020 “Ko stoji iza napada u Pljevljima”,
<https://www.politika.rs/sr/clanak/461639/Ko-stoji-iza-napada-u-Pljevljima> (Çevrimiçi) 21.03.2023

- Portland: t.y. “Soft power 30”, <https://softpower30.com/> (Çevrimiçi)
29.09.2023
- Radio Slobodna
Evropa: 2020 “Mladić ulazi u Srebrenicu 11. juli”,
<https://www.slobodnaevropa.org/a/30694038.html>
(Çevrimiçi) 27.01.2023
- RADONJIĆ, D: “Teško nama, odoše Turci iz Crne Gore!”,
2021 <https://www.pobjeda.me/clanak/tesko-nama-odose-turci-iz-crne-gore> (Çevrimiçi) 20.01.2023
- RASTODER, Š: “A short review of the history of Montenegro”. In F.
2003 Bieber (Ed.), **Montenegro in transition: Problems of identity and statehood** (pp. 107-138). Baden: Nomos Verlagsgesellschaft
- RASTODER, Š: “Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i
2010 sadašnjosti”, Podgorica: ALMANAH
- RASTODER, Š: “Kad su vakat kaljali insani: Šahovići 1924”, Podgorica:
2011 Almanah
- Republic of
Macedonia-State
Statistical Office: “Census of Population, Households and Dwellings in
2002 the Republic of Macedonia, 2002: final data”, Skopje:
The State Statistical Office
- Republic of
Türkiye Ministry
of Foreign Affairs: “IV. Türkiye’s International Security Initiatives and
t.y. Contributions to NATO and EU Operations”,
https://www.mfa.gov.tr/iv_-european-security-and-defence-identity_policy-esdi_p_.en.mfa (Çevrimiçi)
03.01.2023
- RTCG: 2023 “Nevjerovatno interesovanje Turaka za Crnu Goru”,
<https://rtcg.me/vijesti/politika/467375/nevjerovatno-interesovanje-turaka-za-crnu-goru.html> (Çevrimiçi)
09.10.2023
- RTRS: 2013 “Medaljoni u vremenu: Buna Husein-kapetana
Gradašćevića”,
<https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=100591> (Çevrimiçi)
25.01.2023
- Sabah: 2009 “Yeni Osmanlılar sözü iyi niyetli değil”,
https://www.sabah.com.tr/siyaset/2009/12/04/yeni_osmanli_lar_sozu_ iyi_niyetli_degil (Çevrimiçi) 29.11.2022

- Sandžak Media: 2017 “Tema dana - Erdogan i Vučić u Novom Pazaru”, <https://www.youtube.com/watch?v=3Xduvdz8RuE> (Çevrimiçi) 17.03.2023
- SAYARI, S: 2000 “Turkish foreign policy in the post-Cold War era: The challenges of multi-regionalism”, **Journal of International Affairs**, 54(1), 169-182.
- ŠĆEKIĆ, R: 2011 “Tehnologija vladanja u Crnoj Gori.” **Matica Crnogorska** (46-47), s. 63-92
- SELIMOVIĆ, S: 2001 “Srbi muslimani i njihova denacionalizacija”, **Glasnik Zavičajnog muzeja**, 2, 163-181
- SÖZEN, A: 2010 “A paradigm shift in Turkish foreign policy: Transition and challenges”, **Turkish studies**, 11(1), 103-123
- Statistical Office of the Republic of Serbia: 2023 “**2022 Census of Population, Households and Dwellings: Ethnicity**”, Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia
- Steinmetz, G: 2012 “Geopolitics”, in The **Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization** (pp. 1-23). Blackwell Publishing Ltd
- Stratton, A: 2008 “Assad confirms Turkish mediation with Israel” <https://www.theguardian.com/world/2008/apr/24/syria.israelandthepalestinians> (Çevrimiçi) 10.11.2022
- T.C. Dışişleri Bakanlığı: t.y.a “Dışişleri Bakanı Davutoğlu “Arabuluculuk barışın en önemli araçlarından biridir.””, <https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-davutoglu-arabuluculuk-barisin-en-onemli-araclarindan-biridir.tr.mfa> (Çevrimiçi) 20.11.2022
- T.C. Dışişleri Bakanlığı: t.y.b “Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı”, <https://www.mfa.gov.tr/> (Çevrimiçi) 19. 11.2022
- T.C. İletişim Başkanlığı: 2021 “Cumhurbaşkanı Erdoğan: “Türkiye, Karadağ’a en fazla yatırım yapan ilk 10 ülke arasında yer alıyor””, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-turkiye-karadaga-en-fazla-yatirim-yapan-ilk-10-ulke-arasinda-yer-aliyor1> (Çevrimiçi) 13. 04.2023
- T.C. Ticaret Bakanlığı: 2020 “Karadağ pazar bilgileri”. https://www.sto.org.tr/Portals/15/dis%20ticaret/hedef_pazar_analizi/Karadag_Pazar_Bilgileri.pdf (Çevrimiçi) 03.04.2023
- TANASKOVIĆ, D: 2010 “**Neosmanizam - Povratak Turske Na Balkan**”, Beograd: JP Službeni Glasnik, 2010.

- Tanjung: 2009 “Turska gradi autoput kroz Sandžak”, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=07&dd=24&nav_category=11&nav_id=372946 (Çevrimiçi) 20.10.2021
- TAŞPINAR, Ö: 2008 “**Turkey’s Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism**”, Washington: Carnegie Endowment for International Peace
- TAŞPINAR, Ö: 2011 “The three strategic visions of Turkey”, **US–Europe Analysis Series**, 50, 1-5
- TAVSAN, S: 2022 “Putin suggests Turkey become regional ‘gas hub’ to Europe”, <https://asia.nikkei.com/Business/Energy/Putin-suggests-Turkey-become-regional-gas-hub-to-Europe> (Çevrimiçi) 10.11.22
- TELCİ, I. N., & PENEVA, A. Y: 2019 “Turkey and Saudi Arabia as Theo-political Actors in the Balkans”, **Insight Turkey**, 21(2), 237-260, 2019.
- The World Bank Group: t.y. “GDP (constant 2015 US\$) – Türkiye”, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?locations=TR&name_desc=false (Çevrimiçi) 9.11.2023.
- TİKA: 2015 “**TİKA Annual Report 2014**”, Ankara: Turkish Cooperation and Coordination Agency
- Trading Economics: t.y. “Turkey Inflation Rate”, <https://tradingeconomics.com/turkey/inflation-cpi> (Çevrimiçi) 6.1.2024
- TRIFKOVIĆ, S: 2011 “Turkey as a regional power: Neo-Ottomanism in action”, **Politeia**, 1(2), 83-95
- TÜRBEDAR, E. 2011 “Turkey’s new activism in the Western Balkans: ambitions and obstacles”, **Insight Turkey**, 13(3), 139-158
- TurkCham Montenegro: t.y. “TurkCham”, <https://turkcham.me/> (Çevrimiçi) 3.11.2023.
- Türkiye Bosna Sancak Derneği: t.y. “Türkiye Bosna Sancak Derneği Web Sitesi”, <https://www.turkiyebosnasancak.com.tr/> (Çevrimiçi) 21.10.2023.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi: t.y. “Türkiye Büyük Millet Meclisi: Kurumsal İnternet Sayfası”, <https://www.tbmm.gov.tr/> (Çevrimiçi) 17.11.2023.

- VALANSI, K: 2021 “Turkey has flipped the script on its regional isolation. But will it amount to real change?”, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/turkeysource/turkey-has-flipped-the-script-on-its-regional-isolation-but-will-it-amount-to-real-change/> (Çevrimiçi) 3.10.2023.
- Vijesti: 2020 “SPP: Za neusvajanje rezolucije o Srebrenici su najodgovorniji čelnici BS i DPS”, <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/499651/spp-za-neusvajanje-rezolucije-o-srebrenici-su-najodgovorniji-celnici-bs-i-dps> (Çevrimiçi) 30.04.2023.
- Vlada Crne Gore: 2012 “Ugovor o uređenju odnosa od zajedničkog interesa između Vlade Crne Gore i islamske zajednice u Crnoj Gori”, <https://www.gov.me/dokumenta/5698d831-55b0-4710-9029-b0f09426eabe> (Çevrimiçi) 18.04.2023.
- VOJINOVIĆ, M.K: 2014. “**Stotinu godina od iseljavanja muslimana iz Crne Gore za Tursku 1914-2014**”, Kolašin
- VUKIĆEVIĆ, B: 2017 “Foreign relations of post-independence Montenegro: A change of direction”, **Lithuanian Foreign Policy Review** (36), 107-135
- WASTNIDGE, E: 2019 “Imperial grandeur and selective memory: re-assessing neo-Ottomanism in Turkish foreign and domestic politics”, **Middle East Critique**, 28(1), 7-28
- WENDT, A: 1992 “Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics”, **International organization**, 46(2), 391-425
- YAVUZ, M. H: 2020 “**Nostalgia for the empire: the politics of neo-Ottomanism**”, Oxford: Oxford University Press
- YILMAZ, I: 2021 “**The AKP’s Authoritarian, Islamist Populism: Carving out a New Turkey**”, European Center for Populism Studies
- YILMAZ, I., & BASHIROV, G: 2018 The AKP after 15 years: Emergence of Erdoganism in Turkey. **Third World Quarterly**, 39(9), 1812-1830
- ЂУРИЋ, Н: 2017 “Његош је енциклопедија нашег духа”, <https://www.politika.rs/scc/clanak/373616/Njegos-je-enciklopedija-naseg-duha> (Çevrimiçi) 21.01.2023

- ЈЕВТИЋ, М: 2012 “Како нације бивше Југославије гледају на модерну Турску”, **Зборник Матице српске за друштвене науке** (141), 551-563
- ЊЕГОШ, П: 1982 “**Горски Вијенац; Луча Микрокозма**”, Београд, Цетиње: Просвета, Обод
- СТАНОЈЕВИЋ, Г., & ВАСИЋ, М. (ЕДС.): 1975 “**Историја Црне Горе. Књига трећа. Од почетка XVI до XVIII вијека. Том први**”, Титоград: Редакција за историју Црне Горе

EKLER

Mülakat soruları:

- 1) Batı, Ankara'nın Balkanlardaki varlığını nasıl görüyor?
- 2) Türk şirketleriyle daha fazla iş birliğinin perspektifleri nelerdir?
- 3) Sancak'a karşı tavrınız nedir?
- 4) İnsanlarımızı beğeniyor musunuz, birbirimize çok benziyoruz değil mi?
- 5) Kilisenin Müslümanlara karşı tutumu nedir?
- 6) Diyanet'le iş birliğinin nedenleri nelerdir?
- 7) Örneğin pek çok yerel Müslüman, bir futbol maçında Sırbistan'ı desteklemek yerine Türkiye'yi destekleyecek. Buna nasıl bakıyorsunuz?
- 8) Bana öyle geliyor ki Karadağ'daki Boşnaklar Türk yatırımlarını Sancak'a "çekmek" için yeterince çaba göstermiyorlar. Sorun nedir?
- 9) Türkiye'nin orada yol inşa etmeye olan ilgisi semptomatik görünüyor, bazıları "Neo-Osmanlıcı" diyebilirdi, değil mi?
- 10) Yerel Ortodoks hakkında ne düşünüyorsunuz?
- 11) İkimiz de temel bir fark olmadığını biliyoruz ama yine de şunu sorayım: Boşnaklarla Müslümanlar arasındaki farklar nelerdir?
- 12) Buradaki kalışınızın niteliği nedir?
- 13) Türkiye'de Zukorlić'e bakışları nasıldı?
- 14) Saat Kulesi'ni ve haçın kaldırılmasına gösterilen güçlü tepkiyi hatırlıyoruz. Öyle bir tepki gerekli miydi?
- 15) *Dağ Çelengi*'ndeki Müslüman ve Hristiyan karakterler arasındaki ilişki ilgimi çekiyor. Mükemmel bir uzman olarak bana bu konuda daha fazla bilgi verebileceğinizi biliyorum.
- 16) *Dağ Çelengi* konusunda tavrınızın hala değişmediğini düşünüyorum, haklı mıyım?
- 17) Bana öyle geliyor ki Boşnak partisi belirli alanlarda Boşnakların durumunun iyileştirilmesi konusunda daha fazlasını yapabilirdi, sanırım siz de benimle aynı düşüncedesinizdir.

18) Bunu daha hafif bir şekilde ifade edemem; Plav ve Gusinje'deki talihsiz olaylara nasıl bakıyorsunuz?

19) Türkiye Pljevlja'daki olaylara nasıl tepki verdi?

20) İslam toplumunda radikal İslam'la sorun yaşadığımızı ilk elden biliyorum. Henüz tam olarak çözüldüğünü sanmıyorum, değil mi?

21) Radikal İslam'a gelince, son 10 yılda durum sakinleşti gibi görünüyor ama size de sormak istiyorum, durum böyle mi?

